

HET PARLEMENTAIRE VERZET TEGEN EUROPESE INTEGRATIE IN NEDERLAND (1948-2015)

1948

2015

Stephan van Dijk
S1601938
Master thesis Political Culture and National Identities
Universiteit Leiden
Dr. mr. Anne-Isabelle Richard

Inhoudsopgave

I	Inleiding	3
1	Historische context Europese integratie en verzet in het buitenland	10
1.1	Verenigd Koninkrijk	12
1.2	Duitsland	13
1.3	Frankrijk	14
1.4	Conclusie	15
2	De noodzakelijke Europese integratie, van Benelux tot EEG, 1946-1957	16
2.1	De wederopbouw van West-Europa	17
2.2	Van consultatie naar decisie	20
2.3	Een Europees leger	24
2.4	Een stap richting Europa	26
2.5	Conclusie	29
3	Harmonisatie of stagnatie binnen de Gemeenschap, 1958-1987	30
3.1	Een impasse in de Europese samenwerking	31
3.2	Uitbreiding van de Gemeenschap	37
3.3	Is verdieping nog mogelijk?	41
3.4	Conclusie	43
4	Een nieuw begin, de oprichting van de Europese Unie, 1987-1993	44
4.1	Moeilijk zichtbare vooruitgang	45
4.2	Schengen	48
4.3	Verdrag van Maastricht	50
4.4	Conclusie	53
5	Een Europa van de burger, Brussel steeds verder weg, 1993-2015	55
5.1	Zonder ambities op weg naar Amsterdam	56
5.2	Uitbreiding zonder verdieping	59
5.3	Een 'nee' tegen Europa	62
5.4	Crisis in Europa	67
5.5	Conclusie	70
6	Conclusie	72
6.1	Vijf fasen van verzet	72
6.2	Groten tegen de kleinen	74
6.3	Verzet	75
	Primaire Bronnen	77
	Literatuurlijst	83

I Inleiding

Op 7 mei 1948, drie jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, kwam een groot aantal beleidsbepalers uit publieke organisaties, het bedrijfsleven en de politiek bijeen op de Europese top in Den Haag. Op de top, die van 7 tot 10 mei duurde, werden de problemen besproken waarmee het Europese vasteland na de oorlog te maken had gekregen. Naast de fysieke schade had de oorlog namelijk ook een economische en sociale malaise met zich meegebracht, die voor een crisis in Europa had gezorgd. Daarnaast kregen de Europese landen te maken met de opkomst van het communisme in het oosten en moest er nog steeds een oplossing worden gevonden voor de toekomst van Duitsland. Iedereen was het met elkaar eens dat er naast politieke, economische en sociale stabiliteit, ook een gevoel van veiligheid moest worden gecreëerd om Europa te laten herrijzen.¹ “The Congress (1) recognises that it is the urgent duty of nations of Europe to create an economic and political union in order to assure security and social progress [...] (14) declares that the creation of a United Europe is an essential element in the creation of a united world.”² Met de Europese top in Den Haag werden de eerste bouwstenen gelegd voor wat Winston Churchill ‘The United States of Europe’ had genoemd tijdens zijn toespraak aan de Universiteit van Zürich in 1946. Er werd besloten dat er een overkoepelend orgaan moest komen en dat staten een deel van hun soevereiniteit moesten afstaan om dit orgaan ook daadwerkelijk het vermogen te geven te kunnen functioneren. Het proces van Europese integratie, dat toen werd ingezet, heeft sindsdien grote stappen gemaakt. Toch zijn er naast de vele voorstanders ook tegenstanders geweest die het integratieproces probeerden af te remmen, of het in ieder geval een andere richting op probeerden te sturen.

1 Van Meurs, Wim, Robin de Bruin, Carla Hoetink, Karin van Leeuwen, Carlos Reijnen en Liesbeth van de Grift, *Europa in alle staten. Zestig jaar geschiedenis van Europese integratie* (Nijmegen 2013), 42-43.

2 ‘Political Resolution of the Hague Congress (7-10 May 1948)’:
http://www.cvce.eu/obj/political_resolution_of_the_hague_congress_7_10_may_1948-en-15869906-97dd-4c54-ad85-a19f2115728b.html (20-03-2015).

Op 1 juni 2005 schreef het ministerie van Binnenlandse Zaken, samen met een onafhankelijk commissie, een consultatief referendum uit. De Nederlandse bevolking mocht stemmen en daarmee het Parlement adviseren over het verdrag tot vaststelling van een grondwet voor Europa. Het verdrag was een doorn in het oog van een aantal partijen. Zowel de Socialistische Partij (SP) als de Partij voor de Vrijheid (PVV) noemden het verdrag de aanzet tot een Europese superstaat die de soevereiniteit van Nederland teniet zou doen.³ Harry van Bommel (SP) zei over het verdrag dan ook dat het “een afschuwelijke nageboorte (was) die zo snel mogelijk moest worden begraven.”⁴ Naast de SP en de PVV, waren ook de kleinere ChristenUnie (CU) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) tegen het voorstel tot een Europese grondwet, maar deze vier partijen hadden samen een minderheid in de Tweede Kamer. Ondanks dat de meerderheid van de Kamer voor het verdrag was, werd het wetsvoorstel na het referendum ingetrokken. De bevolking had op 1 juni gesproken en daaruit klonk een duidelijk ‘nee’. Van de 7,7 miljoen Nederlanders die op kwamen dagen, stemde 61,5% tegen het verdrag.⁵

Op 6 februari 2014 presenteerde de PVV het zogeheten NExit-rapport. In opdracht van de PVV deed het Britse Capital Economics onderzoek naar de economische gevolgen van het opzeggen van het EU-lidmaatschap door Nederland. Het rapport gaf precies weer wat Geert Wilders graag wilde laten zien. Het verlaten van de EU levert Nederland meer op dan binnen de Unie blijven. “Overall, the various strands of analysis point to NExit being a long-term benefit to the Dutch economy and, more than likely, a short-term help in easing the Netherlands out of its current economic ills.”⁶ Wilders spreekt dan ook vaak over een Zwitsers model, waarbij de Nederlandse regering niet gedwongen wordt Europese regels aan te nemen en daarmee eigen beleid kan voeren. Echter moet worden opgemerkt dat ook Zwitserland

3 G. Wilders, ‘Onafhankelijkheidsverklaring’:

<http://www.pvv.nl/index.php/component/content/article.html?id=684:onafhankelijkheidsverklaring> (29-04-2015).

4 ‘Referendum over EU-grondwet in Nederland’:

http://www.europa-nu.nl/id/vgvqpnqs5qbn/referendum_over_eu_grondwet_in_nederland?start_tab0=60 (20-03-2015).

5 Ibidem.

6 Chaloner, Justin, Andrew Evans en Mark Pragnell, ‘NExit. Assessing the economic impact of the Netherlands leaving the European Union’, *Capital Economics* (6 februari 2014) 2.

sterk gebonden is aan de Europese regels. Om toegang te krijgen tot de Europese interne markt moest er namelijk een groot aantal ‘spelregels’ worden overgenomen.⁷ Hoewel het rapport op de nodige kritiek kon rekenen, geeft dit in zekere zin wel de mate van verzet aan in Nederland. In het geval van anti-Europeanen als Wilders wordt dit verzet omgezet in de wil om de Europese Unie te verlaten. Hij is dan ook een van de meest bekende Nederlandse critici en zijn standpunt lijkt tegenwoordig steeds meer steun te krijgen vanuit zowel de Nederlandse bevolking als het parlement. Wilders en zijn PVV zijn samen met de SP in het huidige politieke bestel de aanjagers van het verzet tegen de steeds verdergaande Europese integratie.

Tegenwoordig klinkt het ‘nee’ dan ook steeds luider. De economische crisis en de huidige afwikkeling daarvan met een mogelijke Grexit en de hedendaagse vluchtelingen crisis, wakkeren het verzet tegen de Europese integratie nog verder aan. In het licht van de huidige situatie, waarin het verzet tegen Europese integratie steeds feller wordt, is het interessant om de historie van dit verzet te onderzoeken. Waarom is er verzet tegen Europese integratie, maar nog belangrijker: waardoor veranderde het verzet tegen Europese integratie bij de vorming van het nieuwe Europa in de periode 1948-2015? Het nieuwe Europa verwijst naar de toespraak die Winston Churchill gaf aan de universiteit van Zürich in 1946.⁸ Het staat voor het samenwerkingsverband en integratieproces dat Europa na het einde van de Tweede Wereldoorlog inzette. Het nieuwe Europa is geen Europa van losse staten, maar een vereniging van staten. De staten die deel uitmaken van het nieuwe Europa pogen elkaar politiek, economisch, sociaal en militair sterker te maken. Alhoewel het idee in theorie zou moeten werken, schort er in de praktijk nog weleens wat aan de uitvoering van het integratieproces.

De ontwikkeling van de Europese integratie is een lang proces dat tot op de dag van vandaag nog gaande is. Het Congres van Europa in 1948 in Den Haag wordt door velen gezien als beginpunt van dit integratieproces. De besluiten die op dit congres werden genomen, gelden als een natuurlijk beginpunt van dit onderzoek. De Europese Unie en het verzet ertegen is constant aan verandering onderhevig. Dit onderzoek zou een afgesloten gebeurtenis als eindpunt kunnen nemen, maar daarmee zou het afbreuk doen aan het continue proces van verandering van verzet tegen de Europese integratie. Tevens biedt de uitmuntende

7 Pechtold A. en S. in 't Veld, 'Opiniestuk Alexander Pechtold en Sophie in 't Veld over Europa:' <https://d66.nl/opiniestuk-alexander-pechtold-en-sophie-t-veld-europa/> (29-04-2015).

8 'Winston Churchill, speech delivered at the University of Zurich, 19 september 1946': http://www.coe.int/t/dgal/dit/ilcd/Archives/selection/Churchill/ZurichSpeech_en.asp (10-03-2015).

documentatie van Kamerverslagen ook de mogelijkheid om de periode zo ver mogelijk op te rekken. Daarom is er gekozen om de huidige Europese crisis van 2015 als “eindpunt” te nemen in dit onderzoek. Deze periodisering geeft niet alleen genoeg ruimte om de verschillende perioden en vormen van verzet in kaart te brengen, maar biedt ook de mogelijkheid om te analyseren waardoor dat verzet door de jaren heen veranderde.

De Europese integratie is door verschillende vakgebieden een veel beschreven fenomeen. Het zijn voornamelijk de politicologen, juristen en historici die zich bezig houden met respectievelijk de implicaties en de ontwikkelingen van het integratieproces. Het verzet tegen de integratie en het idee van euroscepticisme is iets wat vooral door politicologen wordt onderzocht, terwijl historici (met uitzondering van enkele Franse historici) hier nog nauwelijks aandacht voor hebben gehad, nu het juist een interessante invalshoek is om Europa mee te belichten.

Richard Katz geeft aan dat veel onderzoekers tevergeefs hebben geprobeerd om het verzet tegen Europese integratie vóór 1992 te onderzoeken. De reden daarvoor is een combinatie van drie problemen met het integratieproces. Ten eerste zou de Europese Gemeenschap (EG) onbelangrijk zijn geweest. Dit onderbouwt hij door te wijzen op het kleine budget en het kleine aantal gebieden waarop de EG invloed uitoefende. Ten tweede zorgde dit er volgens Katz voor dat de EG alleen werd bestudeerd door ‘eurofielen’ en niet door de critici. Hierdoor ontbrak er een debat over het verzet tegen de EG. Het derde punt dat Katz aanvoert is het idee dat tot aan het Verdrag van Maastricht de beleidsbepalers zonder kritiek te leveren Europese integratie accepteerden.⁹

Vaak wordt verzet tegen Europese integratie met het begrip euroscepticisme aangeduid. Amandine Crespy en Nicolas Verschuere hebben gepoogd om te breken met het begrip euroscepticisme en het te vervangen door verzet tegen Europese integratie. Het grootste probleem volgens hen is het missen van een alomvattende definitie van het begrip. Tevens stellen ze dat het gebruik van euroscepticisme verwarring kan zaaien. Het is een begrip dat afstamt van een Engels debat over toetreding tot de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en is pas later gebruikt gaan worden om de anti-Europese houding van verschillende actoren aan te duiden. Verzet is volgens Crespy en Verschuere een begrip dat

⁹ Richard S. Katz, ‘Euroscepticism in Parliament: A Comparative Analysis of the European and National Parliaments’, in: Aleks Szczerbiak en Paul Taggart (eds.), *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism* (2008) 151-152.

veel beter past in het huidige debat over Europese integratie.¹⁰ Aansluitend bij die gedachtegang maakt dit onderzoek gebruik van de term verzet. Dit begrip leent zich, mijns inziens, beter voor het begrenzen van de te onderzoeken velden.

Verzet tegen Europese integratie kan worden gedefinieerd als het fenomeen waarbij uitspraken worden gedaan, of acties worden ondernomen die waarschuwend, negatief of vijandelijk van karakter zijn. Deze uitspraken of acties kunnen worden gericht tegen Europese samenwerkingsverbanden als geheel, of tegen één of meerdere aspecten van de Europese samenwerking die worden gezien als bedreiging voor de eigen natie en/of haar volk. Hierbij kan onderscheid worden gemaakt tussen (maar niet uitsluitend) politieke, culturele, sociale, juridische, militaire en economische aspecten. Verzet kan zowel passief als actief zijn.¹¹

Verschillende onderzoekers argumenteren dat het Verdrag van Maastricht een omslagpunt was in het verzet tegen Europese integratie. Voor deze gebeurtenis was volgens deze onderzoekers nauwelijks sprake van verzet tegen het integratieproces. Ian Down en Carole J. Wilson gebruiken in hun onderzoek de begrippen 'permissive consensus' en 'constraining dissensus', die al in 1970 door Lindberg en Scheingold werden gebruikt. Volgens Down en Wilson heeft het Verdrag van Maastricht ervoor gezorgd dat de 'permissive consensus', het impliciet instemmen met verdere Europese integratie afnam en dat er meer ruimte kwam voor kritische partijen. Echter, de groeiende afkeer tegen Europa had, ten tijde van hun schrijven in 2008, nog niet het punt bereikt waarop er daadwerkelijk politieke invloed vanuit de anti-Europese partijen afkwam.¹² Liesbet Hooghe en Gary Marks stellen dat er na 1991 een periode was aangebroken waarin deals over Europa niet langer alleen door de politieke elite konden worden gemaakt. De periode van 'constraining dissensus', waarin het bredere politieke spectrum werd betrokken bij de Europese afspraken, stemde de elite niet tevreden.¹³ Paul Taggart en Aleks Szczerbiak geven ook aan dat vóór het Verdrag van

10 Crespy, Amandine and Nicolas Verschuere, 'From Euroscepticism to Resistance to European Integration: An Interdisciplinary Perspective', *Perspectives on European Politics and Society*, 10/3 (2009) 379.

11 Crespy, 'From Euroscepticism to Resistance to European Integration', 384-385.

12 Down, Ian and Carole J. Wilson, 'From 'Permissive Consensus' to 'Constraining Dissensus': A Polarizing Union?', *Acta Politica* 43 (2008) 46-47.

13 Hooghe, Liesbet en Gary Marks, 'A postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus', *British Journal of Political Science* 39/1 (2009) 5.

Maastricht euroscepticisme slechts toebehoorde aan de radicale partijen. Tot die tijd was Europa nauwelijks een thema voor de gematigde politieke partijen.¹⁴ Jieskje Hollander stelt echter dat er in Nederland wél aandacht was voor Europese integratie, maar dat dit vooral een debat tussen intergouvernementelen en federalisten was. Enige vorm van kritiek op Europese integratie werd voornamelijk verzwegen. Historicus Pieter Geyl was, volgens haar, de eerste en een van de weinigen die daadwerkelijk kritiek durfde te leveren op het proces van Europese integratie.¹⁵

Deze thesis zal, in lijn met de analyse van verandering van het verzet, bijdragen aan het debat of en wanneer er sprake was van een omslagpunt in het verzet tegen Europese integratie. In de analyse zal dit onderzoek, naast het begrippenkader van Crespy en Verschueren ook gebruikmaken van het onderzoek van Bonnie M. Meguid over de competitie tussen partijen, met bijzondere aandacht voor de relatie tussen de grote traditionele partijen en de nichepartijen. Volgens Meguid heeft het succes van de kleinere nichepartijen vooral te maken met de verschillende strategieën die de traditionele partijen inzetten. Een eerste daarvan is het negeren van de kwesties die de nichepartijen in het debat proberen te brengen (dismissive). Een tweede strategie die traditionele partijen kunnen inzetten is het overnemen van standpunten om zo kiezers weg te trekken bij de nichepartijen (accommodative). Als derde strategie kunnen ze ervoor kiezen om juist een duidelijk tegenstandpunt in te nemen (adversarial).¹⁶ Met de eerste twee strategieën verliezen de nichepartijen volgens Meguid electorale steun terwijl met de laatste strategie de steun juist zal groeien.¹⁷ Meguid stelt dat de 'issue ownership' van een partij, in zekere zin ook de geloofwaardigheid van een standpunt van een partij, van belang is bij die electorale successen.¹⁸ De conclusie van Meguid zal in dit

14 Taggart, Paul en Aleks Szczerbiak, 'Coming in from the Cold? Euroscepticism, Government Participation and Party Positions on Europe', *Journal of Common Market Studies* 51/1 (2013) 17.

15 Jieskje Hollander, 'The Dutch Intellectual Debate on European Integration (1948-present). On Teachings and Life', *Journal of European Integration History* 17 (2011) 202-203.

16 Bonnie M. Meguid, 'Competition between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success', *The American Political Science Review* 99/3 (Augustus 2005) 349-350.

17 Ibidem.

18 Ibidem.

onderzoek gebruikt worden om veranderingen in het politieke spectrum te kunnen begrijpen en verklaren.

Opzet

Deze scriptie zal een chronologische analyse bevatten van het Nederlandse parlementaire verzet tegen Europese integratie, waarbij de focus zal liggen op politici, politieke partijen en aspecten van Europese integratie waartegen de politici zich verzetten. Hierbij zal vooral aandacht worden gegeven aan de politieke, economische en militaire aspecten. Eerstgenoemd aspect is interessant omdat het Europese integratieproces vooral een politiek vraagstuk was en is. Het overdragen van autoriteit aan supranationale organisaties alsmede aan intergouvernementele organisaties kan politiek gezien op veel weerstand rekenen. Zo geldt voor de PVV dat de soevereiniteit van een land zeer belangrijk is en spreekt de partij ook uit dat Nederland zijn soevereiniteit terug moet halen uit Brussel. Het economische aspect was tijdens het Europese congres in Den Haag in 1948 ook een van de speerpunten en speelde eigenlijk al een rol sinds het begin van de 19^e eeuw. Tijdens het Europese congres werd een economische unie noodzakelijk geacht om veiligheid en sociale vooruitgang te bewerkstelligen. Tegenwoordig heeft de economische malaise binnen Europa er juist voor gezorgd dat de verhoudingen tussen de lidstaten op scherp zijn gezet. Het militaire aspect is van belang omdat de verdediging van het continent vanaf het begin van het Europese integratieproces een belangrijk thema is geweest. In 1950 werden plannen voor een defensiegemeenschap geopperd en meer dan zestig jaar later benadrukt de voorzitter van de Europese Commissie Jean-Claude Juncker nog steeds het belang van een Europees leger. De recente dreiging vanuit Rusland, maar ook de dreiging van terroristische organisaties als Boko Haram en ISIS worden hierbij aangehaald.¹⁹ Uiteraard zal er tussen deze drie aspecten enige vorm van overlap zijn. Politieke, alsmede economische en militaire doelen kunnen namelijk met elkaar verweven zijn. Het kan hierdoor zijn dat het onderscheid bij verschillende onderwerpen iets minder duidelijk is.

Binnen de scriptie zullen twee vragen centraal staan. Waarom is er verzet tegen het Europese integratieproces en waardoor veranderde het verzet tegen Europese integratie? De scriptie bestaat uit vijf hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt er een context gegeven

¹⁹ 'Juncker Pleit voor Europees leger' in:
<http://www.nu.nl/politiek/4006470/juncker-pleit-europees-leger.html> (21-09-2015).

van de Europese integratie en het verzet in het buitenland. De overige vier hoofdstukken zullen inhoudelijk het ontwikkelingsproces van het verzet tegen Europese integratie in het Nederlandse parlement analyseren. De Europese verdragen bepalen hierin mede de indeling van de hoofdstukken. Het eerste van de vier inhoudelijke hoofdstukken betreft het parlementaire verzet tot aan de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap, waarna respectievelijk het verzet tot aan de Europese Akte, de Europese Unie en de Europese crisis van 2015 wordt behandeld.

Dit onderzoek maakt voornamelijk gebruik van de Handelingen en Kamerstukken van de Eerste en Tweede Kamer. Dit zullen de stukken zijn waarin debat wordt gevoerd over Europese integratie en waarin beide partijen (voor en tegen) tegenover elkaar staan. Hiermee kan de vraag worden beantwoord, waarom er verzet tegen Europese integratie is. Verder geven deze bronnen inzicht in de ontwikkelingen van het debat in het parlement. Aan de hand van de eerdergenoemde politieke theorieën zal worden gezocht naar een verklaring voor de veranderingen binnen het verzet tegen Europese integratie. Naast deze Handelingen en Kamerstukken zullen ook officiële verdragsteksten en secundaire literatuur worden gebruikt om de hoofdstukken vorm te geven.

1 Historische context Europese integratie en verzet in het buitenland

Winston Churchill was in 1946 zeker niet de eerste die opriep tot Europese integratie. Het idee van één Europa was al in 1814 geschetst door de graaf van Saint-Simon. Het idee dat Saint-Simon in gedachte had, moest de vrede tussen staten bevorderen en een Europees patriotisme oproepen bij de bevolking. Het was een ideaal dat tegenwoordig nog steeds geldt. Het idee van Europese samenwerking en integratie werd in de negentiende eeuw nog vele malen beschreven en uitgewerkt door politieke denkers zoals Giuseppe Mazzini en Pierre-Joseph Proudhon.²⁰ Het idee van Europese integratie ontstond dus niet uit de crisis die de Tweede Wereldoorlog met zich mee had gebracht, maar had een langere ontstaansgeschiedenis. Dit liet zich ook zien in de vroege opkomst van het Europees- en wereldfederalisme. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog zorgde er wél voor dat het integratieproces in een stroomversnelling terecht kwam. Toen het Marshallplan werd opgesteld, dat Europa economisch gezien moest laten herrijzen, was één van de eisen dat de Europese landen samen met elkaar aan tafel zouden gaan zitten. Door deze Amerikaanse eis werd op 16 april 1948 de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES) in het leven geroepen. De hoofdtaak van deze organisatie was het verdelen van de Amerikaanse hulp over de Europese landen en daarvoor was nauwe samenwerking tussen de landen een vereiste.²¹

Op 9 mei 1950 probeerde de Franse minister van Buitenlandse Zaken, Robert Schuman, de koude relatie tussen Duitsland en Frankrijk nieuw leven in te blazen. Hij zocht in lijn met de functionalistische ideeën van Jean Monnet naar een mogelijkheid om op Europees gebied samen te werken. Het idee van functionalisme behelsde samenwerking op ‘cruciale’ gebieden om zo het proces van integratie stapsgewijs te stimuleren. Volgens Monnet kon het nieuwe Europa namelijk niet in één keer worden opgezet, maar moest dat stap voor stap in verschillende sectoren gebeuren. In 1952 werd de kolen- en staalindustrie één van de

20 Van Meurs, *Europa in alle Staten*, 30-31; G. Woodcock, ‘Pierre-Joseph Proudhon’: <http://www.britannica.com/biography/Pierre-Joseph-Proudhon> (21-09-2015).

21 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 40-41.

sectoren waarop België, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Nederland en West-Duitsland (de Zes) toenadering tot elkaar zochten.²²

Het Europese integratieproces, zowel in de diepte als in de breedte, verliep niet altijd zonder tegenstribbelingen of crises. Iedere beslissing die genomen moest worden zou voor ieder land verschillende gevolgen hebben, zowel voor- als nadelig. Aangezien het proces van samenwerking en integratie in de beginfase nog weinig gestructureerd was en landen voornamelijk hun nationale belangen probeerden te beschermen, waren er wat drempels die het proces vertraagden.²³

Zowel invloeden van binnenuit als buitenaf zorgden voor nogal wat spanning bij de landen die het Europese integratieproces hadden ingezet. Op aandringen van Amerikaanse beleidsbepalers, die na het uitbreken van de Koreaoorlog hun in Europa gestationeerde troepen wilden afbouwen, werd er aanstalten gemaakt met een plan voor een Europees leger, waarin West-Duitsland herbewapend zou worden.²⁴ Toenmalig minister-president van Frankrijk, René Pleven, ontwierp in 1952 een plan dat de opmars van het communisme in Europa een halt toe moest roepen. De beoogde militaire macht van West-Duitsland was in dit plan een punt van discussie voor de Europese landen. De West-Duitsers vonden dat zij in het Pleven-plan te weinig invloed kregen, terwijl andere landen juist voorzichtiger wilden zijn met het herbewapenen van West-Duitsland. In mei 1952 werd het plan door België, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Nederland en West-Duitsland ondertekend, maar het ratificeren liet lang op zich wachten.²⁵ Alhoewel de Amerikanen nog steeds wilden dat de Europese landen meer initiatief namen in de verdediging van het continent, was de noodzakelijkheid van een Europees leger door de dood van Stalin en het einde van de Koreaoorlog in 1953 voor een groot deel afgenomen. De Nederlandse regering was, ondanks het ondertekenen, sowieso niet erg enthousiast geweest over het op te richten leger. Gelukkig voor hen werd in 1954 het plan definitief verworpen door Frankrijk.²⁶

22 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 44-45.

23 Neill Nugent, *The Government and Politics of the European Union* (2006), 15.

24 Menon, Anand, Anthony Forster en William Wallace, 'A Common European Defence?' *Survival* 34/3 (1992) 100.

25 Kevin Ruane, 'Agonizing Reappraisals: Anthony Eden, John Foster Dulles and the crisis of European Defence, 1953-54' *Diplomacy & Statecraft* 13/4 (December 2002) 152.

Bij zowel de Zes, als de potentiële landen die zich bij de Europese Gemeenschap aan zouden kunnen sluiten, bestonden verschillende meningen over het Europese project. Over het algemeen werden Nederland en Duitsland gezien als landen die positief tegenover het Europese integratieproces stonden, en alhoewel Frankrijk in de periode onder De Gaulle voornamelijk inzette op intergouvernementalisme, was ook Frankrijk vaak positief over Europese samenwerking, in tegenstelling tot het Verenigd Koninkrijk, dat van origine sceptischer was tegenover de federalistische idealen.

1.1 Verenigd Koninkrijk

Sinds het begin van het Europese integratieproces in 1946 zagen de politieke leiders en de bevolking van het Verenigd Koninkrijk zichzelf als een geval apart. Tijdens de toespraak van Churchill in Zürich kwam dit al naar voren. Churchill pleitte toen voor het nieuwe Europa, een samenwerking waarin Frankrijk en Duitsland volgens hem het voortouw moesten nemen. Het Verenigd Koninkrijk was een derde partij, die net zoals de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie het integratieproces moest steunen.²⁷ Een van de belangrijkste redenen was dat het Verenigd Koninkrijk volgens hem zou verschillen van de rest van Europa. Het Verenigd Koninkrijk was volgens de Engelsen niet afhankelijk van Europese samenwerking en stond er internationaal gezien vele malen beter voor dan het Europese vasteland. Hierbij was het grote rijk, de Britse Gemenebest, ook een van de punten waarop het Verenigd Koninkrijk zich onderscheidde van het Europese continent. Het Verenigd Koninkrijk weigerde hierom om vanaf de jaren vijftig al mee te werken aan de Frans-Duitse voorstellen voor Europese integratie.²⁸

Vanaf het begin van de jaren zestig zag het Verenigd Koninkrijk in dat de Zes economisch gezien enorme stappen aan het maken waren en wilde het daar ook van gaan profiteren. In augustus 1961 diende het Verenigd Koninkrijk een officieel verzoek in om toe te

26 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 49-51.

27 'Winston Churchill, speech delivered at the University of Zurich, 19 September 1946': http://www.coe.int/t/dgal/dit/ilcd/Archives/selection/Churchill/ZurichSpeech_en.asp (07-04-2015).

28 Menno Spiering, 'British Euroscepticism', in: Robert Harmsen en Menno Spiering (eds.), *Euroscepticism. Party Politics, National Identity and European Integration* (2004) 137.

treten tot de EEG.²⁹ Het toetreden liep echter telkens stuk door de verschillende stellingnames van zowel de Britse als Franse beleidsbepalers. Uiteindelijk zou het Verenigd Koninkrijk zich pas in 1973 bij de Zes voegen. Het verzet tegen de Europese integratie kwam daarmee echter niet ten einde. Binnen het Britse parlement bleven parlementariërs zich uitspreken tegen de toetreding. Twee jaar later, in 1975, gaf 67% van de Britse bevolking tijdens een referendum echter hun steun aan het Britse lidmaatschap.

Margaret Thatcher, premier van het Verenigd Koninkrijk in de periode tussen 1979 en 1990 was zeer negatief over het supranationale karakter van de Europese integratie. In de bekende ‘No, no, no’-toespraak in de House of Commons, sprak ze zich uit tegen meer macht voor de Europese Commissie.³⁰ Volgens haar was Brussel een op macht beluste bureaucratie. “There is a great strand of equity and fairness in the British people. This is our characteristic. There is no strand of equity and fairness in Europe. They are out to get as much as they can.”³¹ Hiermee wilde ze aangeven hoeveel het Verenigd Koninkrijk en het Europese vasteland van elkaar verschilden. Op 22 maart 1994 zei toenmalig premier John Major: “We shall not do what the Labour Party do, which is to say yes to everything that comes out of Europe, with no critical examination whatsoever. The opposition would sign away our votes, our competitiveness and our money.”³² Sinds de jaren negentig lijkt de eurokritische single-issue partij, UK Independence Party (UKIP), ook steeds meer terrein te winnen.

1.2 Duitsland

Aan de andere kant van het spectrum betreffende Europese integratie stond Duitsland. Terwijl in het Verenigd Koninkrijk vooral ook kritisch werd gekeken naar het proces van Europese samenwerking, bestond er onder de Duitse bevolking en politiek een grote consensus. Tot 1990 leek er binnen de Duitse politiek nauwelijks verzet te bestaan tegen de Europese integratie. Duitsland behoorde zelfs tot de top van ondersteuners van het integratieproces. Deze algehele instemming klinkt logisch, aangezien de Duitse economie in de beginjaren van

29 Meurs, *Europa in alle staten*, 97.

30 Spiering, ‘British Euroscepticism’, 129.

31 Spiering, ‘British Euroscepticism’, 145.

32 Spiering, ‘British Euroscepticism’, 138.

de Europese samenwerking een groei doormaakte en de werkloosheid gestaag afnam.³³ Ook werkte de invloed van de oorlog nog door op de positieve Europese gezindheid van vele Duitsers. De Duitse bevolking had ook goede hoop op het bewerkstelligen van 'The United States of Europe'.

Pas in de jaren negentig kreeg Duitsland te maken met het probleem dat de negatieve effecten van de Europese integratie zichtbaar werden. Het nieuwe Europa was niet langer een ideaalbeeld waarbij mensen utopische gedachten hadden. Toen de Duitse bevolking steeds meer de invloed van Europa begon te voelen, begon deze kritischer naar de Europese samenwerking te kijken. De Europese projecten die een negatieve invloed op Duitsland hadden moesten zoveel mogelijk worden vermeden. Het was ook tegen deze projecten dat het verzet tegen Europa in Duitsland vorm kreeg en niet tegen het ideaalbeeld van een verenigd Europa (dus specifiek in plaats van diffuus verzet). De Duitse politiek keerde zich dan ook nooit tegen de Europese samenwerking in het algemeen en verdragen werden vaak met een overgrote meerderheid geratificeerd. Het Verdrag van Maastricht van 1992 haalde in de Duitse Bondsdag een meerderheid van 95,6%. Het parlementaire verzet in Duitsland was meestal slechts een standpunt van enkele politici, dat niet werd overgenomen als algemeen partijstandpunt. Politieke partijen die hardere kritiek durfden te uiten op het integratieproces behaalden niet genoeg stemmen om daadwerkelijk invloed uit te kunnen oefenen.³⁴

1.3 Frankrijk

Het Europese integratieproces had niet zo een groei kunnen doormaken zonder de Franse deelname aan de samenwerking. Alhoewel Frankrijk te boek stond als een nationalistische natie, was er veel Franse steun voor het Europees patriottisme. Frankrijk nam in Europese kwesties ook vaak, samen met Duitsland, een leidende positie in (soms tot ergernis van andere deelnemende landen). Voor sommige Franse politici en partijen won het nationalistische sentiment het echter van het Europese.

Charles de Gaulle was tijdens en na zijn bewind (1959-1969) een voorbeeld voor enkele eurosceptische partijen en van grote invloed op de Europese politiek die Frankrijk

33 Busch, Klaus en Wilhelm Knelangen, 'German Euroscepticism', in: Robert Harmsen en Menno Spiering (eds.), *Euroscepticism. Party Politics, National Identity and European Integration* (2004) 83-84.

34 Busch, 'German Euroscepticism', 88-90.

bedreef. Volgens het Gaullistische principe was soevereiniteit een zeer gewichtig punt. De Gaulle had namelijk een Europa van zelfstandige staten voor ogen. De partij *Rassemblement pour la République* (RPR) haakte vanaf de jaren zeventig aan op dit principe. Voor de RPR-fractie was de Franse natie van een groter belang dan het Europese project. Ze waren daarom ook fel tegen de supranationale organisaties die tijdens het Europese integratieproces tot stand waren gekomen. Anders dan in Duitsland, waar Europese verdragen tijdens parlementaire stemmingen altijd op een enorme meerderheid konden rekenen, was de Franse balans negatiever. De Gaullistische partijen waren hier mede debet aan.³⁵

Ondanks het eurosceptische geluid bleek Europese samenwerking gewenst in Frankrijk. Frankrijk zag, eveneens als het Verenigd Koninkrijk, dat Europese samenwerking voordelen met zich meebracht waarmee economische en politieke vooruitgang geboekt kon worden. Tevens klonk het vooruitzicht van een blijvende vrede op het Europese continent als muziek in de oren van vele Fransen. De realiteit bewoog Frankrijk dan ook tot samenwerking. Ondanks deze stap naar Europese samenwerking, bleven veel Franse politici vasthouden aan het ideaal dat onder de Gaulle van buitengewoon belang was geworden. Tijdens besprekingen van Europese kwesties werd dan ook soevereiniteit vaak als gewichtig punt ingebracht.³⁶

Een opmerkelijke partij binnen de Franse republiek is het *Front National* (FN), opgericht door Jean-Marie Le Pen. In 1984 stelde hij dat de Franse bevolking in eerste instantie Europees was. Hij probeerde daarmee het ideaal van het Europees patriottisme te bewerkstelligen. Vijf jaar later was dat idee alweer vervaagd en beoogde ook het FN een meer Gaullistisch principe: een Europa van soevereine staten. Vanaf de parlementaire debatten over het Verdrag van Maastricht sloeg het Europese sentiment binnen de FN volledig om. De van origine pro-Europese partij nam na 1992 een vijandelijk houding aan tegen het proces van steeds verdergaande Europese integratie. Frankrijk verloor volgens Le Pen steeds meer van haar eigen identiteit en cultuur. Voor het FN bleek het nationalistische ideaal boven dat van het Europese integratieproces komen te staan.³⁷

35 Hainsworth, Paul, Carolyn O'Brien en Paul Mitchell, 'Defending the Nation: The Politics of Euroscepticism on the French Right', in: Robert Harmsen en Menno Spiering (eds.), *Euroscepticism. Party Politics, National Identity and European Integration* (2004), 38.

36 Hainsworth, 'Defending the Nation, 38-39.

37 Hainsworth, 'Defending the Nation, 45-46.

1.4 Conclusie

Het Verenigd Koninkrijk, Duitsland en Frankrijk waren alle erg belangrijk voor zowel de opkomst van het Europese integratieproces alsmede de kritiek hierop. Wat hierbij opvalt is dat ieder land het nationale belang voorop stelde. Over Nederlandse politici bestaat het idee, dat ze net zoals hun Duitse evenknie, voornamelijk instemden met de plannen van de Europese organisaties. Nederland had namelijk ook, net zoals Duitsland, veel profijt van het integratieproces als groot netto-exporteur. Toch moeten we voorzichtig zijn om Nederland te omschrijven als een eurofiel land, want ook binnen de Nederlandse politiek zijn aanwijzingen te vinden dat de ongelimiteerde consensus, zoals veelvoudig beschreven, in de realiteit niet geheel standhoudt. In de volgende hoofdstukken komt dit Nederlandse parlementaire verzet aan bod.

2 De noodzakelijke Europese integratie, van Benelux tot EEG, 1946-1957

“Het aantal problemen, dat alleen in groter levensverband kan worden opgelost, neemt voortdurend toe en de behoefte aan internationale organen doet zich daarbij in steeds grotere mate gevoelen.”³⁸ Op 10 november 1947 schreef toenmalig Minister van Buitenlandse Zaken, W. van Boetzelaer van Oosterhout, deze woorden aan de Tweede Kamer. Het was zijn reactie, en tevens die van vele anderen, op de “ongerustheid van sommige leden.” Europese integratie was volgens hem niet alleen een positieve ontwikkeling, maar door de groeiende internationale oriëntatie van Nederland zelfs een noodzakelijkheid geworden. Men was, zoals Johannes Reijers (CHU) het op 29 juli 1947 verwoordde, “uitgeput door oorlogsgeweld” en een periode van samenwerking tussen de West-Europese landen was nodig om Europa van nieuwe levenskracht te voorzien.³⁹ Het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog moest Europa van de bouwstenen voorzien om tot een samenwerking te komen waarin de Europese landen elkaar tezamen sterker zouden maken.

De groeiende internationale oriëntatie werd na de oorlog steeds vaker onderwerp van debat in het Nederlands parlement. Na de verkiezingen van 16 mei 1946 kreeg Kabinet-Beel I, bestaande uit de Katholieke Volkspartij (KVP), Partij van de Arbeid (PvdA) en drie partijloze ministers, zeggenschap over de richting die Nederland de jaren erna in zou slaan. De KVP en PvdA hadden respectievelijk 32 en 29 zetels en daarmee een absolute meerderheid in de, tot 1956, honderd zetels tellende Tweede Kamer.⁴⁰ De Anti-Revolutionaire Partij (ARP) (13), Christelijk-Historische Unie (CHU) (8), Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) (2), Partij van de Vrijheid (PvdV) (6) en de Communistische Partij Nederland (CPN) (10) vormden na de verkiezingen van 1946 de oppositie.⁴¹ Vooral laatstgenoemde zou in de jaren erna gaan zorgen voor een fel tegengeluid op de aanstormende Europese integratie.

38 C.G.W.H. baron van Boetzelaer van Oosterhout (partijloos), Bijlage A, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, 600 III, 10.

39 J. Reijers (CHU), Handelingen I 1946-1947, 897.

40 Ook de Eerste Kamer was tot 1956 kleiner. Na 1956 groeide de Eerste Kamer van 50 naar 75 zetels.

In dit tweede hoofdstuk komt de belangrijke periode tot het jaar 1957 aan bod. Dit is de periode waarin het Europese idee werd omgezet in Europese werkelijkheid. De jaren tot en met de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG), waaraan Nederland één van de zes deelnemers was, golden als basis voor de huidige vorm van de Europese Unie. De oprichting van de EEG volgde op een periode van verschillende samenwerkingsverbanden. Na elkaar zullen de Benelux, het Marshallplan, de Raad van Europa, de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS), de Europese Defensiegemeenschap (EDG) en de EEG worden besproken. Hierin komen politieke, economische en militaire aspecten naar voren die het verzet tegen Europese integratie aanwakkerden. Het verzet kwam niet alleen van de anti-Europese parlementariërs. Ook enkele politici die het nut van Europese integratie beaamden, waren bereid een voorzichtig kritisch geluid te laten horen.

2.1 De wederopbouw van West-Europa

Al tijdens de Tweede Wereldoorlog waren de Europese beleidsbepalers begonnen met politiek te bedrijven voor het naoorlogse Europa. Dit nooit weer, dacht men. In 1944 hadden België, Nederland en Luxemburg met het Benelux-verdrag besloten met elkaar in zee te gaan in een zogeheten douane-unie. Deze samenwerking leunde op vrij verkeer van goederen en een gemeenschappelijk handelstarief binnen de drie landen. Deze samenwerking trad in 1948 in werking. Voortaan was de Benelux één blok.⁴²

De landen moesten echter rekening houden met het feit dat zij voorheen geen blok waren geweest en een volkomen verschillende politiek hadden bedreven. “Nuchtere vastberadenheid en voorzichtigheid” poogde Arend Biewenga (ARP) daarom ook te bewerkstelligen toen hij commentaar gaf op het verdrag.⁴³ Het Europese vasteland had nog nooit een dergelijke samenwerking gezien waarbij verschillende staten een economische

41 ‘Zetelverdeling Eerste Kamer 1946-heden’:

http://www.parlement.com/id/vgg0mm8wfp83/zetelverdeling_eerste_kamer_1946_heden (20-08-2015); ‘Zetelverdeling Tweede Kamer 1946-heden’:

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden (20-08-2015).

42 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 41.

43 A.W. Biewenga (ARP), *Handelingen I 1946-1947*, 903.

eenheid probeerden te vormen. Een eenheid die het verre van was in het geval van de Benelux. Nederland was volgens Biewenga een exportland, terwijl België een landbouwindustrie had, die veel minder hoefde te leunen op de uitvoer van goederen.⁴⁴ De toekomst voorspelde volgens hem dan ook meer verschillen dan overeenkomsten tussen de landen op economisch gebied. De Benelux had meer weg van drie losse staten, dan van een economisch gesloten eenheid die ze met de overeenkomst probeerden te bewerkstelligen.⁴⁵

Volgens de CPN, in de persoon van Joop van Santen, was juist het politieke aspect achter deze samenwerking een gevaar. De wereld kende in de naoorlogse periode verschillende blokken, waarvan het meest present waren, het Angelsaksische en het Communistische blok. Blokvorming was één van de gevaren waar de Benelux, maar in meerdere mate West-Europa, volgens Van Santen rekening mee moest houden. “Wij waren, dankzij onze geografische ligging, de schakel tussen het Oosten en het Westen. Wij moeten dat blijven. Men kan dit niet alleen met de lippen belijden, men moet dit concretiseren.”⁴⁶ De CPN was vooral angstig voor de mogelijkheid dat het communisme in het gedrang zou komen. De Benelux had partij gekozen en dat was niet de partij die de voorkeur had van de CPN. De schakel tussen het Oosten en Westen bleek steeds meer een Westers-georiënteerde schakel te worden.⁴⁷

De CPN zag ook dat de invloed van de Amerikanen aan het groeien was. De vergadering in Parijs op 12 juli 1947 was daar een voorbeeld van. Tijdens deze vergadering, die op last van de Amerikanen was belegd, werd gesproken over de wederopbouw van Europa met behulp van het Marshallplan, Amerikaanse dollarhulp.⁴⁸ Tijdens deze vergadering werd door de Benelux-landen een, voor de CPN, gewichtig punt naar voren gebracht: het herstel van de Duitse industriegebieden. Duitsland was voor Nederland een belangrijke

44 Ibidem.

45 A.W. Biewenga (ARP), Handelingen I 1946-1947, 904.

46 J. van Santen (CPN), Handelingen I 1946-1947, 901.

47 Ibidem.

48 Anne M. Dixon, 'The European Recovery Programme. From Harvard to Paris to Washington: Making Marshall's Plan A Reality': <http://marshallfoundation.org/marshall/the-marshall-plan/foreign-assistance-act-1948/the-european-recovery-program/> (25-08-2015).

handelspartner en daarmee was de staat van de Duitse economie van invloed op die van Nederland. In de ogen van de CPN was het herstel van de Duitse industrieën juist een wens van Amerikaanse trusts, die grote belangen hadden bij het West-Duitse herstel.⁴⁹

In april 1948 werd in lijn met de wederopbouw van Europa, de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES) opgericht, die moest gaan over de verdeling van de Marshallhulp over de aangesloten West-Europese landen.⁵⁰ Twee jaar later werd door deze organisatie, die door de Amerikanen werd gesteund, besloten tot de oprichting van de Europese Betalingsunie (EBU). Het was een initiatief dat het financiële verkeer in Europa verder moest liberaliseren. De aangesloten landen wilden op den duur een “vrije inwisselbaarheid van valuta’s en liberalisatie van de handel” realiseren. Het was deze wens die ervoor zorgde dat Nederland zijn financiële regels moest aanpassen aan die van de EBU. Deze beslissing kon vanuit de CPN op veel kritiek rekenen. Op 30 oktober 1951 sprak Van Santen over de mogelijkheid tot een “ernstige economische depressie” die volgens hem al zichtbaar was in de koersdalingen op Wall Street. De weerbaarheid tegen een toekomstige depressie zou door de aanpassing van de financiële regels aan die van de EBU ernstige schade oplopen. “Die aanpassing, waarvan de Regering ons in de Memorie van Antwoord gewaagt, betekent dat wij ons moeten onderwerpen aan dingen, die voor ons antinationaal zijn, ons kastijden, teisteren en ringeloren.”⁵¹ De VS was volgens de CPN bezig haar invloed in West-Europa te vergroten. De EBU was daar één van de vele voorbeelden van. De aanpassingen die Nederland moest doen stonden volgens Van Santen gelijk aan de wens van de Verenigde Staten om in Europa een oorlogseconomie op te zetten.⁵² De EBU was dus volgens de CPN niet alleen noodlottig voor de welvaart, maar ook voor het behoud van de vrede.⁵³

Gerrit Vixseboxse (CHU) onderstreepte die Amerikaanse invloed in Europa ook, echter met meer solide bewijzen dan de CPN had gegeven. Volgens hem moest de OEES

49 J. van Santen (CPN), *Handelingen I 1946-1947*, 900.

50 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 40-41.

51 J. van Santen (CPN), *Handelingen I 1951-1952*, 21.

52 Ibidem.

53 J. van Santen (CPN), *Handelingen I 1951-1952*, 22.

direct verantwoording afleggen aan het Amerikaanse Economic Co-operation Administration (ECA). “Men dient er derhalve van doordrongen te zijn, dat de EBU een schakel is in het grote en grootste plan der Verenigde Staten, waarbij uiteindelijk het congres het laatste woord spreekt door de touwtjes der beurs in handen te houden, en aldus bepaalt, wat er in Europa zal gebeuren.”⁵⁴ Nederland kon echter niet anders dan de EBU te accepteren. Het was namelijk afhankelijk van de internationale handel, en zichzelf buitensluiten, zou ervoor zorgen dat Nederland in financiële moeilijkheden zou belanden. De EBU-bepalingen, die volgens Vixseboxse, in het ergste geval zouden kunnen zorgen dat Nederland haar gehele goud- en deviezenbezit zou moeten afstaan aan diezelfde internationale organisatie, werden dus als noodlottig kwaad geaccepteerd.⁵⁵ Nederland werd volgens Vixseboxse als het ware gedwongen om uit financiële noodzaak mee te doen met de spelregels van de EBU en accepteerde daarmee stilzwijgend dat de Amerikaanse invloed alom aanwezig was.

Op economisch gebied had Nederland dus een deel van de soevereiniteit verloren. Zoveel zelfs dat er volgens Gerard Nederhorst (PvdA), “te weinig is overgebleven om nog effectief werkzaam te kunnen zijn.”⁵⁶ De OEES en de EBU hadden Nederland volgens hem gestript van soevereiniteit, maar hadden zelf niet genoeg gezag om de taken die Nederland zelf niet meer adequaat kon regelen, over te nemen. Volgens Nederhorst was dit schrikbeeld realiteit geworden. Voor de CPN-fractie was het ongetwijfeld een aanleiding geweest om tegen verdergaande Europese integratie te prediken, maar volgens Nederhorst moest er juist snellere integratie op economisch gebied worden nagestreefd. De soevereiniteit, die door velen heilig was verklaard, was toch allang verloren gegaan. Een klein land als Nederland had door de reeds gemaakte afspraken haar soevereiniteit op economisch gebied al zo goed als teniet gedaan en soevereiniteit mocht niet langer gelden als acceptabel excuus om verzet tegen de verregaande Europese integratie te rechtvaardigen.⁵⁷

De CPN was een partij apart in het verzet tegen Europese integratie in deze beginjaren. De Benelux, OEES en de EBU stonden volgens deze communistische partij allen onder

54 G. Vixseboxse (CHU), Handelingen I 1951-1952, 23.

55 Ibidem.

56 G.M. Nederhorst (PvdA), Handelingen II 1952-1953, 3144.

57 Ibidem.

Amerikaanse invloed. De kritiek van de CPN leek meer gebaseerd te zijn op rancune tegen het kapitalistische Amerika dan op problemen binnen de Europese samenwerking zelf. Sterk onderbouwde kritiek bestond nauwelijks en er werd vaak verwezen naar een doemscenario dat in de toekomst spookte. De meeste argumenten van de CPN werden genegeerd door de grote partijen. De meeste partijen waren dan ook positief over het proces dat na de Tweede Wereldoorlog was ingezet. Zo kwam er wel voorzichtige kritiek van fractieleden van de ARP en de CHU, maar van echt verzet was geen sprake. Er was ook nog maar weinig bereikt waar de politici zich stevig tegen konden verzetten. De grote partijen namen dan ook vooral een strategie aan waarbij ze de argumenten van de CPN tegen de verdergaande Europese integratie zoveel mogelijk uit het debat probeerden te houden.

2.2 Van consultatie naar decisie

In dezelfde periode waarin de OEES en de EBU tot stand kwamen in West-Europa, werd ook de zogeheten Raad van Europa opgericht. Tot oprichting van deze consultatieve Raad werd besloten tijdens de top in Den Haag in 1948. De vraag omtrent het afstaan van soevereiniteit, die door Nederhorst (PvdA) was afgedaan als onacceptabel excuus, speelde ook bij deze Raad weer een rol. Jos Serrarens (KVP) stelde het als volgt:

Iedere internationale organisatie, zal eisen een opoffering van stukken van de nationale soevereiniteit; zeker zal dit het geval zijn bij een organisatie als de Raad van Europa zal moeten worden, die een federaal gezag heeft. De gehele kwestie, waarom het gaat, is echter deze: Wanneer wij wereldvrede willen verzekeren door organisatie van Staten, dan zal het noodzakelijk zijn, dat men gedeelten van de nationale soevereiniteit opoffert.⁵⁸

Hiermee gaf Serrarens aan dat het verlies van soevereiniteit een noodzakelijk goed was om de vrede in Europa te bewaken. De Raad van Europa, die zijn zetel heeft in Straatsburg, kon zeker niet rekenen op de volledige steun van het Nederlandse politieke bestel. Tweede Kamerlid Henk Gortzak (CPN), was één van de personen die zich verzette tegen de Raad van Europa. Net zoals zijn partijgenoot Van Santen in de kritiek op de OEES had gesteld, vond

58 P.J.S. Serrarens (KVP), Handelingen II 1949-1950, 623.

Gortzak Straatsburg “niets anders dan de stichting van een organisatie welke ter beschikking staat van het Amerikaanse imperialisme.”⁵⁹

Het was het welbekende denken in blokken van de CPN-fractie, waarmee ze hun commentaar op de Europese integratie gaven. Europa, in Raad van Europa, stond volgens Gortzak niet voor alle staten die deel uitmaakten van het continent, maar voor de landen die zich hadden aangesloten bij het Marshallplan en daarmee dus onder invloed stonden van het Amerikaanse Congres. Jan Hoogcarspel (CPN) onderstreepte de blokvorming die bij de Raad van Europa plaatsvond. Volgens hem werden de Oost-Europese landen per definitie uitgesloten van deelname. Hierdoor was het Europese continent verdeeld in twee blokken: het Angelsaksische en het Communistische blok.⁶⁰ “Straatsburg is bedoeld om met een schone leuze de massa bij de neus te nemen en als sluier te dienen, waarachter de voorbereiding van een Derde Wereldoorlog zich voltrekken moet.”⁶¹

De argumenten van de CPN-fractie werden wederom door weinig andere parlementariërs overgenomen. De regeringspartijen mengden zich wel in het debat over Europa, maar spraken vooral hun partijstandpunten uit zonder op de argumenten van de CPN in te gaan. Wel kregen enkele andere partijen bedenkingen bij de organisatie van de Raad van Europa. Een van dezen was de SGP in de persoon van Pieter Zandt. Zandt liet de ideologische profetieën van zijn communistische Kamergenoten achterwege en richtte zich op de praktische kant van de Raad. Hij verwees daarbij naar een artikel uit de “Nieuw Rotterdamse Courant”, die berichtte over één van de vergaderingen van de Raad van Europa.

*Met het omvangrijke werk, dat de Assemblée, het beraadslagend orgaan van de Raad van Europa, in haar eerste jaarlijkse zitting gedurende de maand augustus en de eerste week van september in Straatsburg heeft verricht, heeft het comité van Ministers, het uitvoerend orgaan van de Raad, korte metten gemaakt. In een zitting van twee dagen, op het Ministerie van Buitenlandse Zaken gehouden, hebben 12 ministers, die het comité vormen, geen enkele beslissing genomen in de geest van de aanbevelingen die het Assemblée had opgesteld.*⁶²

59 H. Gortzak (CPN), Handelingen II 1949-1950, 636.

60 J. Hoogcarspel (CPN), Handelingen II 1949-1950, 1764.

61 H. Gortzak (CPN), Handelingen II 1949-1950, 636.

“Ook hier weer een totale mislukking. Ook hier weer nodeloos veel geld vermorst,” was het oordeel van Zandt over de Raad van Europa.⁶³

Zandt kreeg onder andere bijval in de Eerste Kamer van Gualthéus Kolff (CHU), die ook vragen stelde bij de verrichte arbeid van de Raad van Europa. Volgens hem had die Raad een enorme hoeveelheid aan onderwerpen in behandeling, waaronder vele die niet urgent waren. De belangrijkste onderwerpen raakten hierdoor ondergesneeuwd en bleven onbehandeld.⁶⁴ De betekenis van de Raad was dus vrij beperkt. De van tevoren hooggespannen verwachtingen konden niet worden waargemaakt.⁶⁵ De eenheid die onder de Raad van Europa zou hebben moeten ontstaan, was er in werkelijkheid niet gekomen. Zes jaar na de oprichting van het Europese orgaan, moest het zijn waarde nog steeds bewijzen. Jan Schmal (CHU), sprak zich op 29 maart 1955 vragend uit of de Raad überhaupt nog wel een rol van betekenis zou gaan spelen binnen de Europese integratie, of dat het zoals hij het noemde een “debatingclub” zou blijven. De eenheid was volgens hem verder weg dan het zes jaar eerder leek.⁶⁶

In 1952 werd er echter een Europese organisatie opgericht die daadwerkelijk de bevoegdheid had om verregaande beslissingen te nemen, zij het op een beperkt terrein. “In mijn schatting is de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal een belangrijker evenement dan de oprichting van de Raad van Europa, want hier treden wij uit de sfeer van consultatie in die van decisie.”⁶⁷ Op 18 april 1951 werd door België, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Nederland en West-Duitsland het Verdrag van Parijs getekend. Met dit verdrag werd de EGKS opgericht, die op 25 juli 1952 in werking trad. De EGKS was de eerste Europese bovenationale autoriteit en het bestuur, de Hoge Autoriteit, diende het belang van de Gemeenschap in plaats van nationale belangen.⁶⁸

62 Ibidem.

63 Ibidem.

64 G. Kolff (CHU), Handelingen I 1950-1951, 612.

65 L.J.C. Beaufort o.f.m (KVP), Handelingen I 1950-1951, 621.

66 J.J.R. Schmal (CHU), Handelingen II 1954-1955, 783.

67 J.A.H.J.S. Bruins Slot (ARP), Handelingen II 1951-1952, 182.

De CPN was allesbehalve content met het plan van de Nederlandse regering om toe te treden tot wat Paul de Groot een kartel noemde. Volgens De Groot, communistisch voorman, stond de grootste kolen- en staalindustrie, het Duitse Ruhrgebied, onder gezag van de Verenigde Staten. In de Gemeenschap van Kolen en Staal zou niet de Gemeenschap centraal staan, maar zou het recht van de sterkste gelden. Het Amerikaans-Duitse kartel was voor de CPN het bewijs van de hernieuwde Duitse hegemonie in Europa en was het begin van een agressieoorlog tegen de Sovjet-Unie. De oprichting van de EGKS stond volgens de CPN ook lijnrecht tegenover de afspraken die gemaakt waren in Jalta en Potsdam. De vrede binnen Europa, en wat dat betreft de wereld, zou met de oprichting van de EGKS weer in het gedrang komen.⁶⁹

Naast de afspraken van Jalta en Potsdam, zou de EGKS volgens De Groot ook in strijd zijn met de Nederlandse Grondwet. De Hoge Autoriteit zou namelijk “op verregaande wijze in het economische en sociale leven van ons land kunnen ingrijpen. Deze vreemde Hoge Autoriteit zal o.a. de volgende bevoegdheden krijgen: [...] het opleggen van boeten, gedwongen verkoop van ondernemingen, het vaststellen van lonen, het voortschrijven van handelspolitiek van de Staat.”⁷⁰ De Nederlandse regering moest zelfs de Grondwet herzien om de plannen die in het EGKS-handvest stonden wettelijk mogelijk te maken. Het feit dat Nederland ook nog eens voor minimaal vijftig jaar aan het ongrondwettelijke plan vastgebonden zat, was opnieuw een doorn in het oog voor De Groot.⁷¹ Op zijn laatste punten werd De Groot gesteund door Pieter Gerbrandy (ARP) en Benno Stokvis (CPN). Naast het feit dat de democratie volgens Gerbrandy ver te zoeken was in de plannen van de EGKS, schopte het hem tegen het zere been dat de Nederlandse belangen nauwelijks werden gerepresenteerd in het verdrag.⁷² Stokvis verwoordde het als volgt: “zozeer heeft men zich de gedachte vertrouwd gemaakt, dat binnen het kader van de gevolgde politiek van utilitair en

68 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 46.

69 S. de Groot (CPN), *Handelingen II 1951-1952*, 180.

70 S. de Groot (CPN), *Handelingen II 1951-1952*, 181-182.

71 Ibidem.

72 P.S. Gerbrandy, *Handelingen II 1951-1952*, 191-192.

slaafs volgen van wat vreemde Mogendheden ons decreteren alles moet wijken voor de buitenlandse verlangens.”⁷³

De nieuwe Europese organisaties trokken steeds meer taken naar zich toe. Alhoewel de EGKS slechts op een beperkt terrein actief was, zorgde deze omslag van consultatie naar decisie voor meer argwaan dan de oprichting van eerdere Europese instituten had gedaan. Volgens de CPN stuurde Europa af op een nieuwe oorlog, een oorlog tussen Oost en West. De Verenigde Staten hadden volgens de fractieleden van de CPN de touwtjes in handen en samen met Duitsland zou een nieuwe agressieoorlog tegen Rusland worden begonnen. De overige partijen leken net als enkele jaren eerder, weinig interesse te hebben in de onheilspellende ideeën van de CPN. Wel waren er wederom binnen de ARP en de CHU stemmen gaande tegen de manier waarop het integratieproces zich voortstuwde. Bij deze partijen waren het gebrek aan democratie en het geldverslindende karakter de belangrijkste punten.

2.3 Een Europees leger

De angst voor een agressief en op oorlog gericht West-Europa, wat een groot onderdeel was van de argumenten van de CPN tegen Europese integratie, verstevigde in 1950 met de plannen voor een Europese Defensiegemeenschap (EDG). De verslechterde situatie tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie en het uitbreken van de Koreaoorlog deden het Amerikaanse verlangen om West-Duitsland te bewapenen groeien. Veel Europese landen, waaronder Frankrijk, waren niet erg content met het Amerikaanse idee, waarop de Franse minister-president René Pleven het plan ontwierp voor een Europees leger, het Pleven-plan.⁷⁴

Ook tegen de plannen voor een Europees leger kwam het verzet vanuit de verwachte communistische hoek. Ditmaal was het Cornelius Geugjes (CPN), die in de Eerste Kamer de plannen bekritiseerde. De EDG beloofde een defensief karakter, maar Geugjes was daar, na de uitspraken van de bondskanselier Konrad Adenauer en de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken John Foster Dulles, niet zo van overtuigd. Hij stelde dat de Duitsers weer verlangden naar gebiedsuitbreiding waarnaar ze ten tijde van het nazisme onder leiding van Adolf Hitler ook verlangden. Geugjes beweerde dan ook dat in West-Europa de nazi's weer “hoog te paard” zaten en dat de EDG geen enkele garantie bood om de hernieuwde Duitse

73 B.J. Stokvis (CPN), Handelingen II 1951-1952, 192-193.

74 Van Meurs, *Europa in alle staten* 49-50.

agressiviteit onder controle te houden. Hij stelde zelfs dat “de EDG de Europese schaapsvacht is, waarachter de Duitse wolfstronie schuilgaat.”⁷⁵

De Nederlandse regering verklaarde dat de Nederlandse defensie en het defensiebudget volledig onder controle bleven van de staat, maar volgens de CPN stond die verklaring haaks op de tekst van het EDG-verdrag. Volgens dit verdrag moest Nederland namelijk een passende bijdrage aan de EDG opnemen in de nationale begroting. Daarnaast stond datzelfde verdrag bol van geheime artikelen die onder andere de getalsterkte van de troepen die landen in moesten brengen bepaalden. Hierbij stonden de belangen van de Gemeenschap voorop en daarmee verloor Nederland volgens de CPN op het gebied van defensie een deel van haar soevereiniteit.⁷⁶

De CPN had eerder al gesteld dat de EGKS in strijd was met de Grondwet en ook het verdrag van de EDG zou dat zijn geweest. Een belangrijk argument daarvoor was dat het verbod op bacteriologische en chemische wapens, net zoals door Amerika en Japan, niet erkend zou worden door de EDG. Volgens Geugjes zou dit een belangrijke stap achteruit zijn geweest. Volgens hem zaten de Amerikanen achter dit plan, dat “onder Duitse leiding de zes landen van West-Europa het kanonnenvlees wilde laten leveren in een oorlog tegen de Sovjet-Unie.”⁷⁷ Europa zou met deze stap, deze daad van agressie, op de rand staan van een nieuwe oorlog, een atoomoorlog.

Ook buiten de CPN was de kritiek aan het adres van de EDG niet gering. De VVD was bij de verkiezingen van 1948 met acht zetels in de Tweede Kamer gekomen en was over het algemeen positief over het Europese integratieproces. Henk Korthals (VVD) erkende dat sommige problemen niet langer nationaal opgelost konden worden. Het defensievraagstuk was er daar één van. Maar de manier waarop het EDG-verdrag tot stand was gekomen, was niet de juiste. De inbreng van Nederland was nihil en daarmee werden dus ook de Nederlandse belangen niet verdedigd. De Nederlandse staat moest als het ware de voorwaarden maar op de koop toenemen. Het werd gepresenteerd als een politieke noodzakelijkheid waarvoor Nederland niet weg kon lopen.⁷⁸

75 C. Geugjes (CPN), *Handelingen I 1953-1954*, 128.

76 C. Geugjes (CPN), *Handelingen I 1953-1954*, 129.

77 *Ibidem*.

78 H.A. Korthals (VVD), *Handelingen II 1954-1955*, 793.

Zoals eerder vermeld, werd het verdrag niet door Frankrijk geratificeerd en daarmee ging de wens van onder andere de CPN in vervulling. De plannen voor een Europees leger werden voor nu aan de kant geschoven, maar zeker niet volledig vergeten.

De CPN had zoals zo vaak tegen Europese integratie ook het voortouw genomen in het verzet tegen de plannen voor een Europees leger. Oude argumenten kwamen vooral bij de CPN weer aan de orde, waarbij de angst voor een Amerikaans-Duitse overheersing van West-Europa het meest prominent was. Andere partijen hadden niet direct problemen met een Europees leger, maar vanuit sommige partijen, zoals de ARP en VVD kwamen wel kritische geluiden over de manier waarop het Verdrag tot stand was gekomen.

2.4 Een stap richting Europa

“Het enkele feit, dat hier staten gaan samenwerken, die voor enkele jaren nog in strijd op leven en dood met elkaar waren verwickeld zou tot vreugde moeten stemmen.”⁷⁹ De Europese Economische Gemeenschap was het logische gevolg op jaren van pogingen tot Europese integratie. De Europese landen waren steeds meer bereid tot overleg en compromissen, waardoor het eindelijk mogelijk was om een grote stap richting een verenigd Europa te zetten.⁸⁰ Het Verdrag van Rome, ook wel het Verdrag tot oprichting van de Europese Economische Gemeenschap, werd in 1957 getekend door België, Frankrijk, Italië, Luxemburg, Nederland en West-Duitsland. De EEG had zowel economische als politieke doelen. Het moest van de aangesloten landen een gemeenschappelijke markt maken, waarin handelstarieven binnen de Gemeenschap werden opgeheven. Politiek gezien moest het vooral de bestaande spanningen tussen Frankrijk en West-Duitsland afzwakken.⁸¹

Al snel stuitte het EEG-verdrag op veel weerstand in het Nederlandse parlement. Voor het eerst in de ontwikkeling van het verzet tegen Europese integratie was het niet de CPN die de boventoon voerde in het debat. Waar andere partijen de eerdere samenwerking zonder al te

79 H.J. Hellema (ARP), *Handelingen II 1957-1958*, 46.

80 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 53.

81 Matthew J. Gabel, 'European Community (EC)': <http://www.britannica.com/topic/European-Community-European-economic-association> (25-08-2015).

kritische blik bekeken, bleek het EEG-verdrag aanleiding om dit nieuwe Europese fenomeen wel nader te inspecteren. Het verdrag was volgens velen te ingrijpend en werkte vooral ondemocratisch.

Volgens Herman Hellema (ARP) was het onmogelijk om binnen de EEG de volledigheid van het Nederlandse politieke bestel te vertegenwoordigen. Het aantal Nederlandse vertegenwoordigers binnen de EEG (14) kon niet het Nederlandse politieke spectrum weerspiegelen. De nationale bevoegdheden die de Gemeenschap, volgens Vixseboxse (CHU), zou overnemen van de nationale staten zouden de “democratische controle” eveneens beschadigen. Het afstaan van soevereiniteit aan deze supranationale organisatie was voor hem een stap die het nodige gevaar op zou leveren voor de welvarende samenlevingen die door de nationale parlementen waren opgebouwd. Frankrijk, Duitsland en Italië kregen in de EEG ook nog eens een veel groter belang dan dat ze al hadden. Het aantal vertegenwoordigers uit deze landen steeg meer dan dat Nederland haar aantal vertegenwoordigers zag groeien.⁸²

Het verdrag sprak volgens Karel van Rijckevorsel (KVP) niet erg veel vertrouwen uit voor een goede toekomst. De Europese gezindheid was volgens hem aan verandering onderhevig, maar dit verdrag poogde die Europese gezindheid voor meerdere jaren kunstmatig in leven te houden. Het was namelijk een onherroepelijk en onopzegbaar verdrag. Ook al was Van Rijckevorsel meer dan tevreden met het doel van de EEG, hij kon de uitvoering ervan niet aanvaarden. De Nederlandse parlementariërs hadden nauwelijks de belangen van de Staat kunnen vertegenwoordigen en terwijl Nederland soevereiniteit inleverde op nationaal terrein, kreeg het hier in de Europese organisatie geen bevoegdheden voor terug.⁸³

Naast het politieke verhaal van democratie en soevereiniteit bestond er volgens E.M. Sassen (KVP) ook een economisch bezwaar. De ingrepen die Nederland in de economische sector zou moeten doen, om het verdrag na te leven, waren immens zwaar. Ondanks dat Nederland, net zoals andere West-Europese landen, met een grote kapitaalschaarste zat, moesten er dus voor de EEG enorme investeringen worden gedaan. “...eisen zowel de expansie van de werkgelegenheid, om de bevolkingsgroei bij te houden, als de verdere

82 H.J. Hellema (ARP), *Handelingen I 1957-1958*, 50; G. Vixseboxse (CHU), *Handelingen I 1957-1958*, 54.

83 K.T.M. van Rijckevorsel (KVP), *Handelingen II 1957-1958*, 160.

rationalisatie en specialisatie, die het gevolg behoren te zijn van de uitdaging, die de EEG aan ons bedrijfsleven stelt, zeer grote extra inspanningen.”⁸⁴

In de persoon van Annie van Ommeren-Averink werden wederom de angsten van de CPN naar voren gebracht die in de voorgaande jaren al zo vaak waren opgedreund. In de lijn der verwachting wees Van Ommeren-Averink naar West-Duitsland, dat voor de Nederlandse bedrijven de grootste kwelling zou zijn. Het verdrag zou voor een enorme concurrentie zorgen, waardoor de grote bedrijven de kleinere zouden opslokken. Dit zou leiden tot vele faillissementen van de kleine bedrijven. Als voorbeeld gaf ze het verhaal van een eigenaar van een meelfabriek uit Roermond die door de scherpe concurrentie van de Euromarkt van plan was zijn bedrijf te sluiten. De gemeenschap, waarbij de nationale soevereiniteit ingeleverd zou moeten worden, zou problemen proberen op te lossen die niet eens bestonden. Een “idee fixe” zoals Van Ommeren-Averink het beschreef. “Het economisch sterk maken van Europa komt in wezen neer op het sterk maken van de West-Duitse monopolies en industrieën.”⁸⁵

Naast de EEG, was ook de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (Euratom) onderdeel van het Verdrag van Rome. Euratom was bedoeld om een Europese kernenergie-industrie tot stand te brengen. Een dergelijke energie bracht namelijk enorme kosten met zich mee, die de deelnemende landen apart niet wilden of konden opbrengen. Euratom moest de ontwikkeling van deze vreedzame industrie coördineren. De angst van sommigen was echter dat de Euratom niet een volledig vreedzame agenda had en de kennis en macht in zou zetten voor militaire doeleinden. Het grootste verzet tegen de Euratom kwam dan ook weer vanuit de CPN, die Europa ervoor wilde behoeden dat West-Duitsland via deze organisatie de beschikking zou krijgen over kernwapens.⁸⁶

Zowel de EEG als de Euratom werden zonder al te veel problemen door alle zes de deelnemende landen ondertekend en geratificeerd. Beide verdragen traden op 1 januari 1958 in werking. Vooral de EEG was weer een stap in de richting die de pro-Europese partijen in wilden slaan. De verdragen die op een breder gebied golden werden door deze partijen geprefereerd boven de verdragen die zich slechts op een beperkt terrein konden begeven, zoals de EGKS en Euratom.⁸⁷

84 E.M.J.A. Sassen (KVP), Handelingen I 1957-1958, 61.

85 H.J. van Ommeren-Averink (CPN), Handelingen I 1957-1958, 74-75.

86 H.J. van Ommeren-Averink (CPN), Handelingen I 1957-1958, 75.

Het ingrijpende karakter van de EEG leek het Nederlandse parlement wakker te schudden. Naast de CPN hadden nu ook enkele fractieleden van de regeringspartijen KVP en ARP openlijk kritiek op het Europese integratieproces. Het democratische gehalte was niet wat het moest zijn en ook de economische implicaties baarden enkele leden grote zorgen. Hoewel enkele fractieleden kritiek uitten, bleven de meeste partijen bovenal vóór Europese samenwerking. De CPN bleef daarentegen hard. Europese samenwerking was niet goed voor Nederland. Het zorgde slechts voor de uitbreiding van de Duits-Amerikaanse machtspositie en zou een nieuwe wereldoorlog in gaan luiden. Net als bij eerdere aspecten van de Europese integratie werden de argumenten van de CPN genegeerd door de grotere partijen.

87 Van Meurs. *Europa in alle staten*, 55.

2.5 Conclusie

Vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog ging het Nederlandse parlement in de Europese samenwerking met één belangrijke opdracht aan de slag: dit nooit weer. De Europese integratie was in eerste instantie gericht op de wederopbouw van Europa, maar al snel bleken de pro-Europese partijen een groter doel voor ogen te hebben. Wat begon als een opgelegde samenwerking om de dollarhulp te verdelen, groeide uit tot een samenwerking op economisch gebied in de EEG. Europese integratie was een project dat op de steun van vele Nederlandse parlementariërs kon rekenen en eigenlijk was er slechts één partij die zich hevig verzette tegen het idee van een Verenigd Europa: de CPN. Vanuit de VVD, KVP, ARP, CHU en PvdA kwamen weleens kritische geluiden, maar de boventoon in die partijen was toch voornamelijk pro-Europees.

De grote partijen namen ten opzichte van de CPN een strategie aan waarbij ze de onheilspellende argumenten van de CPN negeerden. De Communistische Partij had het eigendom verworven over het standpunt tegen Europa, maar door het negeren van die kwesties door de grotere partijen, won dat standpunt niet aan legitimiteit. Alhoewel de kritiek met de totstandkoming van het Verdrag van Rome leek te groeien, waren het nog steeds de pro-Europeanen die een grote meerderheid vormden in het Nederlandse parlement.

3 Harmonisatie of stagnatie binnen de Gemeenschap, 1958-1987

In de dertig jaren die volgden op het tekenen van de Verdragen van Rome, was het de taak aan de Europese regeringen om zo goed mogelijk vorm te geven aan de EEG en de Euratom. Op 1 juli 1967 gingen die twee, samen met de EGKS, verder als Europese Gemeenschappen.⁸⁸ De vijf grote partijen op dat moment in Nederland, de PvdA, VVD, ARP, KVP en de CHU, waren in principe allemaal enthousiast over de Europese eenwording. Toch konden ook deze partijen het niet achterwege laten om enige kritiek te uiten op dat eenwordingsproces, zij het opbouwende kritiek.⁸⁹ “De enkele en soms kritische opmerkingen, die ik thans ga maken, Mijnheer de voorzitter, dienen steeds te worden gezien tegen deze achtergrond: onze sympathie voor de EEG, voor welks verwezenlijking ook wij onze steun wensen te geven.”⁹⁰ Barend Biesheuvel sprak hier het partijgevoel uit dat destijds bestond in de ARP. Toen in 1980 de ARP, samen met de KVP en de CHU opging in het Christen-Democratisch Appèl (CDA) bleef dit pro-Europese karakter overeind. Het echte verzet tegen Europese integratie kwam nog steeds vanuit de communistische CPN, die vanaf 1959 wel in de Pacifistische Socialistische Partij (PSP) een nieuwe kritische partner in de Kamer had gekregen. Echter kon deze nieuwe partner niet het zetelverlies verbloemen dat door de CPN in de Tweede Kamer was geleden. Na de verkiezingen van 1959 had de CPN nog maar drie zetels, terwijl nieuwkomer PSP slechts 2 zetels had weten te bemachtigen.⁹¹

Dit hoofdstuk behandelt de lange periode waarin werd opgeroepen tot harmonisatie op financieel en politiek vlak, maar waarin vaak het tegenovergestelde werd bereikt. Joseph

88 Harryvan, Anjo G. en Jan van der Harst, *Verloren Consensus, Europa in het Nederlandse Parlementair-politieke debat* (2013), 379.

89 Harryvan, *Verloren Consensus*, 73-75.

90 B.W. Biesheuvel (ARP), *Handelingen II 1958-1959*, 395.

91 ‘Zetelverdeling Tweede Kamer 1946-heden:

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden (26-08-2015).

Luns, die van 13 oktober 1956 tot 6 juli 1971 minister van Buitenlandse Zaken was, werd vaak verweten zich niet genoeg in te zetten voor de Europese zaak. Europa was in deze periode sowieso geen nummer één prioriteit gebleken. Vanaf de jaren zestig groeide de aandacht van politieke partijen voor de Europese integratie minder hard dan voor thema's als de Koude Oorlog en ontwikkelingshulp.⁹² Alhoewel er in de periode van 1958 tot 1987 nog steeds stappen werden gezet in het Europese integratieproces, waaronder de uitbreidingen in de vorm van associatieverdragen en toetredingen, werd een groot deel van deze periode door veel politici toch omschreven als een periode van stagnatie. Naast de uitbreiding van de Gemeenschap van zes naar twaalf leden, al dan niet gepaard gaande met de nodige kritiek, werd de periode afgesloten met een nieuw groot verdrag, de Europese Akte, waarmee de verdieping van het Europese eenwordingsproces in deze periode alsnog werd gestimuleerd. Dit hoofdstuk richt zich zowel op het verzet tegen de bestaande Europese organisaties, alsmede op het verzet tegen de nieuwe uitbreidingen (associatieverdragen, nieuwe lidstaten) en de verdieping van Europa.

3.1 Een impasse in de Europese samenwerking

In december 1958 had de PvdA het kabinet verlaten. De ARP, KVP en CHU gingen zonder de PvdA door in kabinet-Beel II. De CPN ging in de persoon van De Groot verder waar het was gebleven voor de Verdragen van Rome, namelijk het waarschuwen voor de Amerikaans-Duitse overheersing. De geallieerde coalitie, die tijdens de Tweede Wereldoorlog met man en macht had gestreden tegen het Duitse nazisme, werkte volgens De Groot nu samen met het Duitse fascisme in een tal van Westerse organisaties.

Er is een nieuwe coalitie, inderdaad, maar niet tegen het Duitse fascisme, maar mét het Duitse fascisme, in de NAVO, de Europese Unie, de Euromarkt, Euratom en noem maar op. Er is opnieuw steun aan de Duitse expansiedrang naar het Oosten, maar deze keert zich allereerst naar het Westen. Men zingt lof van Kanselier Adenauer, maar deze is in feite niets anders dan een nieuwe Hitler.⁹³

92 Harryvan, *Verloren Consensus*, 73.

93 S. de Groot (CPN), *Handelingen II 1957-1958*, 628.

De oude argumenten, die als waarschuwing moesten dienen voor een Duitse overheersing op zowel het militaire als politieke gebied, werden door de CPN ook na de oprichting van de EEG gebruikt tegen het Europese eenwordingsproces. Volgens De Groot moesten juist nu de banden met de Sovjet-Unie worden aangehaald, om Europa te beschermen tegen het Duitse militarisme.⁹⁴

De CPN vroeg zich af wat de EEG opleverde voor de Nederlandse burger. Volgens Marcus Bakker (CPN) was het voordeel namelijk nihil. Hoewel het Verdrag van Rome had moeten zorgen voor een harmonisering op bepaalde gebieden, begonnen de verhoudingen tussen landen juist scheef te lopen. “De afgelopen jaren laten zien, dat van die voorspelde harmonische ontwikkeling, van stelselmatige opbloei, in werkelijkheid geen sprake is.”⁹⁵ Het enige dat de EEG volgens Bakker had bevorderd, was de macht van West-Duitsland op het gebied van industriële productie. Nederland werd in deze beoogde gelijkwaardige samenwerking, “in steeds sterkere mate een speelbal van de sterkste.”⁹⁶ Dit laatste punt werd beaamd door meerdere Kamerleden, waaronder Nederhorst (PvdA), die al eerder had gesteld dat het de regering ontbrak aan eigen initiatief.⁹⁷

Niet alleen de CPN gebruikte de argumenten van voor de oprichting van de EEG opnieuw als verzet tegen de fase die de Europese eenwording was ingeslagen. Thema's als het inleveren van soevereiniteit en democratische controle op de Europese organisaties bleven belangrijke verwijten aan het integratieproces. Volgens Cor Kropman (KVP) was deze democratische controle de inzet bij het plan-Fouchet. Dit plan, onder Franse leiding, zou tot een politieke unie moeten hebben gaan leiden, welke volgens Kropman zou zorgen voor “een uitholling, ook van het Europees Parlement als werkelijk democratisch controlerend orgaan.”⁹⁸ In 1979 werd door de Gemeenschap een wet omtrent Europese verkiezingen ingesteld om deze kritiek op de democratische controle teniet te doen. In dat jaar werden dan ook voor het eerst rechtstreekse verkiezingen gehouden voor het Europees Parlement.

94 Ibidem.

95 M. Bakker (CPN), Handelingen II 1961-1962, 1086-1087.

96 M. Bakker (CPN), Handelingen II 1961-1962, 1088.

97 G.M. Nederhorst (PvdA), Handelingen II 1960-1961, 3433.

98 G.C.J.D. Kropman (KVP), Handelingen I 1961-1962, 96.

De impasse, waarin de EEG was geraakt, zorgde ervoor dat de scepsis binnen de pro-Europese partijen meer tot uiting kwam. Vanuit de voornamelijk pro-Europese PvdA werd ook steeds meer kritiek geuit op het eenwordingsproces. “(De PvdA is) bereid zaken te doen, maar wij zijn niet bereid, zoveel mogelijk bevoegdheden uit handen te geven; wij willen dit juist zo min mogelijk.”⁹⁹ Tevens zorgde de impasse voor een versteviging van de kritiek vanuit de PSP en de CPN. Alhoewel beide partijen tegen het nieuwe Europa waren, verschilden de argumenten van beide partijen van elkaar. De PSP keek veel minder vanuit een ideologisch standpunt dan de CPN en had vooral oog voor de implicaties van de Europese eenwording binnen Nederland. Eén daarvan was de invoering van de Wet op de omzetbelasting, die onder druk van de Europese wetgever uitgevoerd moest worden. Dit was niet de eerste keer dat er zo’n belasting in Nederland werd ingesteld, maar door de Europese bemoeienis stuitte het op verzet. “Zo zien wij een verschuiving van directe naar indirecte belastingen, waartegen wij bezwaren hebben, aangezien indirecte belastingen in het algemeen juist de economisch zwakkeren het zwaarst treffen.”¹⁰⁰ Van Ommeren-Averink (CPN) kon het met deze bewering niet meer dan eens zijn geweest, aangezien ook zij opmerkte dat de zwakkeren werden getroffen binnen de EEG. “Deze laten zien dat de monopoliebelangen, de belangen van de geldzak nog altijd voorop staan.”¹⁰¹ Binnen de CPN werd door Bakker de invoering van de btw ook niet voor niets “het slechtste wat de EEG Nederland had gebracht” genoemd.¹⁰²

Hans Wiebenga (PSP) sprak in een debat over de Wet op omzetbelasting over harmonisatie. Dit begrip werd binnen het parlement vaak gebruikt om te proberen de verdere integratie te bevorderen. Het Europese eenwordingsproces stond in teken van de harmonisatie.

Als zodanig zijn wij natuurlijk niet tegen meer harmonische verhoudingen in deze wereld – het tegendeel is waar – maar wij menen juist dat de EEG-harmonisatie tot deze harmonische verhoudingen zo weinig bijdraagt, omdat de fiscale harmonisatie,

99 E.L. Berg (PvdA), Handelingen 1967-1968, 359.

100 M. van Pelt (PSP), Handelingen I 1967-1968, 113.

101 H.J. van Ommeren-Averink (CPN), Handelingen I 1967-1968, 98.

102 M. Bakker (CPN), Handelingen II 1967-1968, 2261.

*waar het hier om gaat, naar onze overtuiging juist een fiscale harmonisatie in antisociale richting betekent.*¹⁰³

De regering kwam wel vaker met “harmonisatie van Europa” op de proppen, maar de praktijk was volgens Aar de Goede (D66) juist een disharmonisatie.

De economische samenwerking, die de EEG behelsde, was voor de PSP en de CPN een stap te ver. Voor de meer neutralere partijen als de SGP kon zulke samenwerking juist wel rekenen op instemming, mits de Nederlandse belangen waren gediend. Cor van Dis (SGP) wees er echter op dat door een nog verdere eenwording van Europa, de zelfstandigheid van het land in geding zou geraken. De SGP was dan ook pertinent tegen het beoogde supranationale karakter, “waardoor het koningschap zal worden gedegradeerd.”¹⁰⁴ Binnen de pro-Europese partij PvdA waren ook enkele leden die zich bij dit idee aansloten, waaronder Ed Berg. “Het is duidelijk dat het Nederlandse parlement geen bevoegdheden uit handen mogen worden genomen.”¹⁰⁵ De CPN maakte een groter bezwaar en zei dat het begrip “supranationaal” slechts een dekmantel was voor de Duitse heerschappij. “Het verheven woord, betekent in de praktijk, dat voormalige Hitler-generaals vanuit Limburg onze krijgsmacht dicteren.”¹⁰⁶ De CPN was samen met de PSP bang dat de controle en inspraak van de Nederlandse staat uiteindelijk geheel zou verdwijnen.¹⁰⁷

In het Verdrag van Luxemburg van 1970 kreeg het Europees Parlement op begrotingsgebied beslissingsbevoegdheden en op 22 juli 1975 zou in Brussel een verdrag tot stand komen waarmee die bevoegdheden nog eens extra werden uitgebreid. In het Nederlandse parlement konden deze verdragen op het nodige verzet rekenen.¹⁰⁸ “De EEG gaat steeds meer een eigen politiek leven leiden. De invloed van het Nederlandse parlement wordt

103 H. Wiebenga (PSP), *Handelingen 1967-1968*, 2265.

104 C.N. van Dis (SGP), *Handelingen II 1967-1968*, 1130.

105 E.L. Berg (PvdA), *Handelingen II 1967-1968*, 2258.

106 M. Bakker (CPN), *Handelingen II 1968-1969*, 1836.

107 O.M. Boetes (PSP), *Handelingen I 1968-1969*, 699.

108 Harry Notenboom, *Opbouw en afbraak van het stelsel van Eigen Middelen van de Europese Unie* (Venlo, 2009) 7, 11-12.

in 1975 praktisch nihil. De lasten zullen echter groter worden. [...] Bijzonder duidelijk is ook, dat het niet alleen nu schatten geld kost, maar ook in de toekomst nog veel meer zal gaan kosten.”¹⁰⁹ Volgens Bakker (CPN) waren de extra bevoegdheden ook een stap in de richting van een militaire unie en waarschuwde hij voor nog meer verzelfstandiging van de EEG.

*Hoe zelfstandiger het Europees Parlement zal zijn, des te minder mogelijkheden zullen er zijn om vanuit de lidstaten van de EEG de onvermijdelijke kwalijke ontwikkelingen naar een Europese politieke unie tegen te gaan, waarbij ik met name doel op de veelbesproken Europese kernmacht.*¹¹⁰

Hierin werd de CPN ook weer gesteund door de PSP, die zich ook poogde te verzetten tegen een “versterking van de Europese Gemeenschappen, als kapitalistisch machtsblok dat gaat in de richting van een economische, monetaire, politieke en militaire eenwording.”¹¹¹

De Europese Gemeenschap was echter een politiek feit en het parlement moest daar rekening mee gaan houden. Het bestond, en hoe kwalijk sommigen het ook vonden, er moest mee gewerkt worden. Dit kon door de kwalijke zaken uit te bannen en een betere structuur te bewerkstelligen.¹¹² Het versterken van het Europees Parlement viel daar volgens Fred van der Spek (PSP) niet onder. De Europese eenwording zou wel versterkt worden, maar het verzet tegen die eenwording zou daarmee eveneens groeien.¹¹³ Ook Henk van Rossum (SGP) sloot zich hierbij aan. Het nationale bestaan werd volgens hem te makkelijk opgeofferd voor een kleurloze zaak.¹¹⁴ Nederland kwam volgens een groot aantal Kamerleden in een positie terecht waarbij de zelfstandigheid in het geding kwam. De soevereiniteit was altijd een belangrijk argument geweest en bleef dat ook in een periode van crisis. Zo kwam er ook vanuit de Politieke Partij Radikalen (PPR) een tegengeluid. Henk Waltmans zei dat “het allerlaatste

109 W. Kremer (CPN), Handelingen II 1970-1971, 1466-1467.

110 M. Bakker (CPN), Handelingen II 1975-1976, 5408.

111 A.G. van der Spek (PSP), Handelingen II 1975-1976, 5410.

112 Ibidem.

113 A.G. van der Spek (PSP), Handelingen II 1975-1976, 5411.

114 H. van Rossum (SGP), Handelingen II 1975-1976, 5413.

waaraan de PPR behoefte heeft, is een Europese eenheidsstaat, waarin ‘dictiert’ wordt van welke majoriteit ook.”¹¹⁵

Toch was een overgrote meerderheid van het parlement nog altijd positief over het overdragen van bevoegdheden aan een supranationale gemeenschap. Joop den Uyl (PvdA), was dan ook niet tevreden met de impasse waarin de EEG was beland. “Zij is meer een verzameling van intergouvernementeel samenwerkende regeringen dan – zoals zij is bedoeld en zoals wij haar wensen te zien – een zich naar eigen supranationaal gezag ontwikkelende gemeenschap.”¹¹⁶

Volgens Kees IJmkers (CPN) was met de impasse juist gebleken dat de EEG niet tegen een crisis bestendig was.

*Nu de mooiweelperiode in de economie voorbij is, is gebleken dat de EEG in crisistijd niet in staat is, de ontwikkeling van lidstaten te bevorderen. De concurrentiestrijd is in volle hevigheid losgebarsten. Over harmonische samenwerking en welvaart door Europese eenwording praat men nu niet meer. In de periode van hoogconjunctuur was het al niet mogelijk dergelijke illusies te verwezenlijken, laat staan nu.*¹¹⁷

De CPN was van mening dat de economische crises niet door middel van een supranationaal gezag voorkomen of verholpen konden worden. Nederland moest op economisch gebied een eigen politieke koers varen om de gevaren te kunnen bestrijden. De EEG was de oorzaak geweest van de moeilijkheden waarmee Europa te maken had gekregen en van de splitsing in sterke en zwakkere economieën binnen de Gemeenschap.¹¹⁸ “Al die structuren van de NAVO, van de EEG, en van de neokoloniale ontwikkelingshulp zouden de weg dan moeten wijzen uit de crisis. Die structuren zijn de crisis echter zelf. [...] Wij communisten, zijn voor een nationale benadering van crisisbestrijding, met afwijzing van buitenlandse, geldverslindende bevelen.”¹¹⁹

115 H.J.G. Waltmans (PPR), Handelingen II 1975-1976, 5422.

116 J. den Uyl (PvdA), Handelingen II 1971-1972, 193.

117 C.A. IJmkers (CPN), Handelingen 1975-1976, 883.

118 Ibidem.

Ijmkers had dan ook felle kritiek op de conclusie van het Tindemans-rapport. De Belgische premier Leo Tindemans had in 1974 de opdracht gekregen om de problemen binnen de Gemeenschap in kaart te brengen en daarbij de toekomstmogelijkheden van het eenwordingsproces te onderzoeken. Eén van zijn conclusies was dat het Europees Parlement een grotere wetgevende en controlerende macht moest krijgen, iets wat volledig tegen de standpunten van de CPN in ging.¹²⁰ “Het plan-Tindemans bevat een reeks onderdelen die de nationale soevereiniteit en parlementaire democratie ernstig bedreigen.”¹²¹ Bart Verbrugh (GPV) was het eens met die observatie. Ook al zou de Nederlandse regering geen Europese supermacht willen creëren, het nam wel een risico door met landen in zee te gaan die dat wel wilden. Verbrugh was bang dat, zoals Ijmkers het verwoordde: “kleine landen, zoals ook ons land, dictaten krijgen opgelegd die vitale vraagstukken behelzen.”¹²² Uitbreiding van bevoegdheden van de Europese instellingen zoals het Europees Parlement was ook voor de Reformatorische Politieke Federatie (RPF), die sinds 1981 in de Kamer vertegenwoordigd was, een punt van discussie. Meindert Leerling bleef er daarom op hameren dat de Europese samenwerking er één moest zijn van zelfstandige staten.¹²³

Eén van de uitwerkingen van de economische samenwerkingen was het Europees Monetair Stelsel (EMS). Tijdens een vergadering van de Europese Raad in december 1978 werd dit voorlopige systeem besproken, een wens van veel pro-Europese partijen. Volgens de CPN was het echter de bedoeling om het EMS er zo snel mogelijk doorheen te drukken. “In een half jaar moest voor elkaar worden gebokst wat in geen jaren was gelukt.”¹²⁴ Voorheen bestond er volgens Bakker (CPN) nog een aantal bezwaren tegen het hele idee van een monetaire unie in de Kamer, maar in december bleek de Nederlandse regering volgens hem slechts naar de pijpen van West-Duitsland te dansen en was er van een eigen geluid geen

119 M. Bakker (CPN), *Handelingen II 1975-1976*, 117.

120 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 134-135.

121 C.A. Ijmkers (CPN), *Handelingen 1975-1976*, 883.

122 A.J. Verbrugh (GPV), *Handelingen II 1975-1976*, 1066; C.A. Ijmkers, *Handelingen 1975-1976*, 883.

123 M. Leerling (RPF), *Handelingen II 1985-1986*, 2163.

124 M. Bakker (CPN), *Handelingen II 1978-1979*, 2835-2836.

sprake meer.¹²⁵ Volgens Leo Jansen (PPR) ging de Gemeenschap er ook maar vanuit dat het EMS ook daadwerkelijk een versterking zou betekenen voor de Europese samenwerking. Jansen was echter een heel andere mening toegedaan. “Ik heb met name gewezen op de ingebouwde spanningen, die in de gesloten compromissen waren opgesloten.”¹²⁶

Het kwam niet als een verassing dat de CPN samen met de PSP het voortouw nam in het verzet, waar het dat in de jaren voorheen ook al had gedaan. Het aansluiten van het verzet tegen Europese integratie van de SGP, PPR en later de RPF kwam meer onverwachts. Het verzet groeide niet alleen in aantallen, maar ook in diversiteit. De ideologische argumenten werden nu aangevuld met praktische bezwaren vanuit de meer gematigde partijen. De grote partijen werden zich ook steeds bewuster van het groeiende verzet, maar haakten nauwelijks aan bij de argumenten die de kritische partijen inbrachten en bleven de strategie van negeren handhaven. Het geluid van de groten was er een van voorzichtig steeds verdere integratie.

3.2 Uitbreiding van de Gemeenschap

De nieuwe vorm van “Europa” stelde de Gemeenschap naast de oude problemen ook open voor nieuwe problemen dan wel mogelijkheden. Vanaf eind jaren vijftig speelden verschillende landen met het vraagstuk of ze toe zouden kunnen treden tot de EEG, hetgeen in 1961 tot een toetredingsverzoek zou leiden van het Verenigd Koninkrijk. Denemarken, Ierland en snel daarna Noorwegen volgden het Verenigd Koninkrijk in hun toetredingsverzoek.¹²⁷ Daarnaast kreeg de EEG te maken met een groot aantal nieuwe associatieverdragen, onder andere met Griekenland (1961) en Turkije (1963). Ondanks dat er volgens Hein Vos (PvdA) weinig inzicht was in de onderhandelingen, werd er toch hevig gediscussieerd over de mogelijke toetredingen en associaties.¹²⁸

Volgens Frederik van Dijk (VVD) moest de Gemeenschap alleen landen uitnodigen die zowel economisch hun gelijken waren, als politiek gezien hun idealen deelden. Zowel het

125 Ibidem.

126 J.L.A. Jansen (PPR), *Handelingen II 1978-1979*, 2840.

127 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 97.

128 H. Vos (PvdA), *Handelingen I 1961-1962*, 3051.

Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Noorwegen voldeden aan deze eisen. Ierland werd echter politiek gezien al een probleem. Grotere problemen had hij echter met verzoeken van toetreding en associatie van respectievelijk Portugal en Spanje.

*Ik heb toch enige twijfel in verband met de vraag, of de afgevaardigden van Portugal zich in het Europees Parlement bijzonder thuis zouden voelen en omgekeerd, of het Europees Parlement zich bijzonder prettig zou voelen met deze heren, die op een heel andere politieke basis staan en een heel ander politiek systeem gewend zijn dan de leden van het Europees Parlement.*¹²⁹

Van Dijk kreeg hierin bijval van mede-Tweede Kamerlid Durk van der Mei (CHU), die felle kritiek had op de mogelijke associatie met Spanje. Volgens Van der Mei waren de democratische voorwaarden niet aanwezig om Spanje te associëren met de EEG. De Spaanse regering zou wel de lusten, maar niet de lasten willen dragen die zo'n verdrag met zich meedroeg.¹³⁰ Ook Biesheuvel (ARP) legde de nadruk op associatie met democratische landen, waarbij hij Portugal en Spanje dus uitsloot van deelname aan de EEG.¹³¹ De CPN sprak zich ook uit over associatieverdragen in de persoon van Van Ommeren-Averink. Bij de CPN golden echter andere argumenten om zich tegen de associatieverdragen te keren. Volgens de CPN was het in het belang van die landen om juist niet toe te treden tot het gedrocht van de EEG. De afwijzende houding van de CPN-fractie was een nieuwe aanval op de Gemeenschap.¹³²

Dit laatste argument was een standpunt dat alleen de fractieleden van de CPN inbrachten, maar binnen het parlement was wel een grotere eensgezindheid over de zorgen om de Zuid-Europese landen en hun mogelijke toetreden dan wel associatie met de EEG. Toen in 1967, naar aanleiding van de staatsgreep, de associatie van Griekenland werd geëvalueerd, verzette Max van der Stoep (PvdA) zich tegen eventuele sterkere banden met de Griekse staat.

129 F.G. van Dijk (VVD), Handelingen II 1961-1962, 1070-1071.0

130 F.G. van Dijk (VVD), Handelingen II 1961-1962, 1072; D.F. van der Mei, Handelingen II 1961-1962, 1078.

131 B.W. Biesheuvel (ARP), Handelingen II 1961-1962, 1100.

132 H.J. van Ommeren-Averink (CPN), Handelingen I 1961-1962, 531.

“Welnu, Mijnheer de Voorzitter, het zou bepaald toch wel bedenkelijk zijn, als wij op den duur ook te maken zouden krijgen met een Griekse lidstaat, die onder een totalitair regime staat.”¹³³ Griekenland, dat ten tijde van het kolonelsregime onder een ondemocratisch bestuur stond, kon nog wel profiteren van de voordelen die de associatie met zich meebracht. Van der Stoel werd in zijn standpunt bijgestaan door vrijwel het gehele parlement, waaronder de pro-Europese partijen VVD en de CHU, gerepresenteerd in deze kwestie door respectievelijk Cees Berkhouwer en Marien Geuze.¹³⁴

De eenheid binnen de EEG was ver te zoeken op het gebied van uitbreiding. Vooral de toetreding van het Verenigd Koninkrijk, welke op steun van de Benelux en West-Duitsland kon rekenen, zorgde voor veel verzet van de Franse regering. Arnold Tilanus (CHU) vroeg zich hierdoor ook af of er nog wel verdieping van de samenwerking mogelijk was, als dit plan al zoveel onenigheid veroorzaakte.¹³⁵

Op 1 en 2 december 1969 kwamen de EEG-partners in Den Haag samen om te overleggen over de uitbreiding en verdieping van de EEG. Het meest concrete resultaat was dat de toetredingsonderhandelingen van het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Denemarken weer werden begonnen.¹³⁶ De CPN keek angstig naar de nieuwe ontwikkelingen. Een toetreding van het Verenigd Koninkrijk was volgens Bakker, namelijk een nieuwe stap naar een Europese kernmacht. Samen met het overnemen van Amerikaanse militaire uitgaven en pogingen om de EEG meer te politiseren, “komt de dreiging van een Europese kernmacht met rasse schreden naderbij.” Hij wees hierbij ook op de stemming in het Lagerhuis, waar zware druk werd gelegd op het politieke en militaire aspect van de toetreding.¹³⁷ De Nederlandse regering hield volgens Bakker nauwelijks rekening met het gevaar dat vanuit West-Duitsland dreigde.¹³⁸

133 M. van der Stoel (PvdA), Handelingen II 1967, 164.

134 Handelingen II 1967, 162; Handelingen I 1967, 297.

135 A.D.W. Tilanus (CHU), Handelingen 1968-1969, 259.

136 Brouwer, Jan Willem en Johan van Merriënboer, *P.J.S. de Jong. Een biografie van buitengaats naar Binnenhof* (Amsterdam, 2011) 267-268; W.J. Geertsema (VVD), Handelingen II 1970-1971, 285.

137 M. Bakker (CPN), Handelingen II 1971-1972 1346.

138 M. Bakker (CPN), Handelingen II 1973-1974 3521.

Naast de angst voor een Europese kernmacht, waarschuwden de CPN en PSP ook voor het groot kapitaal, dat met een uitbreiding van de EEG zijn invloed nog verder kon doen laten reiken. Waar de CPN-fractie haar kritiek specifiek tegen West-Duitsland richtte, had de PSP het meer over de algemene trend van het grootkapitaal.¹³⁹ Ook zou deze uitbreiding direct leiden tot nog meer conflicten, waar de EEG in de voorafgaande periode toch ook al meermaals mee te maken had gehad. “De spanningen en conflicten binnen de EEG zullen in het bijzonder toenemen, omdat de belangen tussen de grote en de kleine, tussen de eters en degenen die gegeten worden, onder wie duizenden boeren en middenstanders, steeds scherper botsen.”¹⁴⁰ Van der Stoep (PvdA) was het met die laatste stellingname eens. Volgens hem waren er fundamentele meningsverschillen die een diepgaande politieke en economische samenwerking in de weg zouden staan.

Na de toetreding van Denemarken, Ierland en het Verenigd Koninkrijk op 1 januari 1973, kwamen in de tweede helft van de jaren zeventig nieuwe toetredingsverzoeken ter sprake. Ditmaal van de Zuid-Europese landen: Griekenland, Spanje en Portugal. De situatie waarin de Zuid-Europese landen wilden toetreden, was mede door de verschillende crises die de Gemeenschap had doorgemaakt niet bepaald ideaal. “Waar de negen hun problemen maar met de grootst mogelijke moeite tot – vaak ook nog tijdelijke – oplossingen kunnen brengen, valt er toch wel een schaduw over deze nieuwe uitbreiding.”¹⁴¹

Volgens Hans Gualthérie van Weezel (CDA), slopen er ook politieke problemen in de toetreding van Spanje. Volgens hem kwam de geloofwaardigheid van de Europese politiek in het gedrang bij een toetreding van Spanje. Israël werd namelijk niet door Spanje erkend. Volgens de CDA vormde dit vraagstuk een zeer belangrijk punt in de politiek van de Europese Gemeenschap. Het was daarom dus ook ongewenst als één van de EEG-landen, Israël niet zou erkennen.¹⁴²

De problemen die met de mogelijke toetreding van de Zuid-Europese landen zouden ontstaan werden zeker serieus genomen binnen de Gemeenschap. Pas na drie jaar van

139 A.G. van der Spek (PSP), Handelingen II 1971-1972, 4263; H.J. Hoekstra (CPN), Handelingen II 1971-1972, 4282.

140 H.J. Hoekstra (CPN), Handelingen II 1971-1972, 4283.

141 C.Th.A. van Waterschoot (PPR), Handelingen I 1979-1980, 926.

142 J.S.L. (Hans) Gualthérie van Weezel (CDA), Handelingen II 1984-1985, 3759.

onderhandelen kon Griekenland in 1981 toetreden tot de Europese Gemeenschap. Voor Spanje en Portugal werd er zelfs vijf jaar onderhandeld. De Gemeenschap probeerde vooral via overgangsregelingen de economische implicaties van de toch economisch zwakkere zuidelijke staten, onder controle te houden.¹⁴³

Het had lang geduurd voordat de Gemeenschap was gegroeid van zes naar twaalf leden. De uitbreiding toonde niet alleen dat het Nederlandse parlement verdeeld was over de uitbreiding, maar ook dat er verdeeldheid was tussen de landen binnen de Gemeenschap. Hoewel het tegengeluid in Nederland vanuit de CPN en PSP kwam, lieten ook de pro-Europese partijen zich voorzichtig kritisch uit. De VVD plaatste evenals de PvdA en het CDA bedenkingen bij de toetredingsverzoeken van voornamelijk de economisch zwakkere Europese landen die politiek gezien ook weinig perspectief boden.

De uitbreiding met deze zuidelijke lidstaten bleek reden te zijn voor de grote partijen om het standpunt van de CPN gedeeltelijk over te nemen in het debat. De argumenten van onder andere de VVD en het CDA verschilden echter enorm met die van de anti-Europese CPN. Alhoewel het standpunt dus deels werd gehonoreerd in het parlementaire debat, bleven de grote partijen de radicalere argumenten van de CPN negeren.

143 Van Meurs, *Europa in alle staten* 142.

3.3 Is verdieping nog mogelijk?

De afgelopen weken hebben wij de zoveelste crisis in het systeem beleefd. De oorzaak is niet zo ver te zoeken; zij is namelijk: de onverenigbaarheid van het stelsel van vaste wisselkoersen met een [...] eigensoortige sociaaleconomische ontwikkeling in diverse landen, ook als die landen zijn opgenomen in een verband als de EEG.¹⁴⁴

Sommige landen, waaronder Frankrijk, namen het niet zo nauw met de verdragsregels betreffende de concurrentie. Frankrijk steunde zijn industrieën met subsidies en andere tegemoetkomingen, wat niet bepaald op Nederlandse sympathie kon rekenen.

Volgens de CPN moesten de Europese crises niet worden opgelost op Europees niveau, maar juist op het nationale niveau. Nederland moest zonder Europese bemoeienis een eigen aanpak voor de crisis kunnen samenstellen. De angst dat Nederland dan in een isolement zou belanden was volgens Henk Hoekstra (CPN) irreëel. Nederland zou zonder de EEG juist haar eigen internationale activiteiten kunnen ontwikkelen die noodzakelijk waren om de crisis te bestrijden.¹⁴⁵ De CPN hoopte dan ook dat in de andere aangesloten landen de “krachten opstaan voor nationale onafhankelijkheid.”¹⁴⁶ Dit zou volgens de CPN-fractie niet alleen verzet tegen Europese integratie in gang zetten, maar ook verzet tegen de West-Duitse overheersing. Nationale onafhankelijkheid zou Europa uit de crisis trekken en zorgen voor vrede en veiligheid.¹⁴⁷ Nederland stond dan ook voor een belangrijke keuze. Werd er gekozen voor de richting van Europese integratie, dan zou Nederland op zeker ten onder gaan en zou het worden gedegradeerd tot een willoos object, gestuurd door de militaire ambities van West-Duitsland.¹⁴⁸

Hoewel er uitbreiding plaatsvond bij de Gemeenschap, was er van verdieping nog nauwelijks sprake. Met de Europese Akte (EA) wilde men het tij keren. De beperkte vormen

144 W. Albeda (ARP), Handelingen 1968-1969, 112.

145 H.J. Hoekstra (CPN), Handelingen II 1975-1976, 995-996.

146 H.J. Hoekstra (CPN), Handelingen II 1976-1977, 851.

147 Ibidem.

148 H.J. Hoekstra (CPN), Handelingen II 1976-1977, 852.

die de integratie hiervoor had aangenomen werden opengebroken en stelden de deelnemende landen in staat om een diepere samenwerking aan te gaan. Het belangrijkste succes was echter dat de onderlinge verhoudingen tussen de landen aanzienlijk verbeterden.¹⁴⁹

De CPN verzette zich echter tegen de totstandkoming van de EA. Eén van de oudste argumenten tegen de Europese samenwerking van de CPN werd hierbij weer ingebracht door IJmker: de tweedeling van Europa. “Wij willen ons niet neerleggen bij de tweedeling van ons werelddeel en bij de uitsluiting van niet-pact gebonden landen in Europa.¹⁵⁰ Volgens de GPV was de Europese Akte een stap in de richting van een ongewenste supranationale staat in Europa, waarbij de eigen zelfstandigheid werd opgegeven.¹⁵¹

“Problemen wijken niet voor grenzen,”¹⁵² aldus Bas de Gaay Fortman (PPR) over de redenen voor Europese integratie. De Europese Akte was echter niet aanvaardbaar. Om problemen aan te pakken die over grenzen heen gingen was veel meer nodig dan dat de EA leek te brengen. “Mijn fractie meent dat de keizer heel weinig kleren aan heeft, en dat hij bepaalde kledingstukken die essentieel zijn mist. Daarom kan het eindresultaat niet worden aanvaard,”¹⁵³ zei hij erover. Leerling (RPF) vond ook dat er “veel vergadertijd, veel energie, geld en papier” vermorst was terwijl de effecten van de akte nauwelijks voelbaar zouden zijn voor de burgers van de Europese lidstaten.¹⁵⁴ Volgens Ria Beckers-de Bruijn maakte de PPR zich ernstige zorgen. De prioriteiten van de Gemeenschap kwamen absoluut niet overeen met hun ideeën over economie, ecologie en ontwapening. Volgens haar maakte West-Europa zich klaar voor de wedloop met de Verenigde Staten en Japan. Alhoewel de PPR niet per se tegen de Europese integratie was, was de richting ervan met de Europese Akte de verkeerde.¹⁵⁵

149 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 160-162.

150 C.A. IJmker (CPN), *Handelingen I 1986-1987*, 481.

151 J. van der Jagt (GPV), *Handelingen I 1986-1987*, 483.

152 B. de Gaay Fortman (PPR), *Handelingen I 1986-1987*, 490.

153 *Ibidem*.

154 M. Leerling (RPF), *Handelingen II 1986-1987*, 23-1257.

155 M.B.C. Beckers-de Bruijn (PPR), *Handelingen II 1986-1987*, 23-1264.

De Europese Akte deed veel stof opwaaien. Het argument van soevereiniteit werd door vele kritische parlementariërs weer uit de kast getrokken. Het feit dat Europa een periode van crises doormaakte speelde ook niet in het voordeel van de EA. Veel politici vroegen zich af of dit nu de oplossing was. De CPN-, PSP- en RPF-fracties zagen het niet zitten in de Europese Akte en hun argumenten werden overgenomen door de PPR die over het algemeen wel positief was over de Europese integratie. De grote partijen waren echter voor het Europese integratieproces en waren daarmee ook voorstander van de Europese Akte. De strategie van negeren bleef daarom voor het grootste deel overeind, maar toch werden daarin al voorzichtig veranderingen zichtbaar.

3.4 Conclusie

Na dertig jaar waarin Europese verdieping moeizaam verliep, de tijd tussen de Verdragen van Rome en het in werking treden van de Europese Akte op 7 juli 1987, leek voor de pro-Europeanen toch een overwinning behaald. Het had echter veel problemen en nieuwe critici opgeleverd om tot dit moment te geraken. De anti-Europese en kritische partijen als de CPN en de PSP verzetten zich fel tegen iedere vorm van Europese integratie, maar de grootste winst die de kritische partijen hadden behaald kwam vanuit het andere kamp. Naast de CPN en de PSP, kreeg men te maken met de SGP, RPF en GPV die zich tegen een supranationale staat begonnen te verzetten, een verdeelde PvdA en een D66 en PPR die ook op enkele punten kritiek begonnen te uiten. Het eigendom van het eurokritische standpunt raakte langzaamaan verdeeld over de CPN, de PSP en in mindere mate ook over de christelijke partijen. Door de diversiteit van het verzet, nu de ideologische argumenten van de CPN werden aangevuld vanuit gematigdere partijen, was het voor de grotere partijen lastiger om de strategie van negeren te blijven handhaven. Niet alle argumenten ingebracht door de kritische partijen werden als legitiem beschouwd door de grote partijen, maar het geluid werd wel degelijk gehoord en sommige argumenten werden zelfs overgenomen.

De Gemeenschap was in dertig jaar met veel moeite van zes naar twaalf leden gegroeid en had op het gebied van verdieping nog nauwelijks een rol van betekenis gespeeld. Het in werking treden van de Europese Akte was dan ook een belangrijk moment voor de op Europa georiënteerde partijen. Voor de in minderheid verkerende kritische partijen was het echter moeilijk om een vuist te maken tegen het Europese eenwordingsproces, ook nog nadat de pro-Europese partijen, voorzichtig kritischere geluiden begonnen te laten horen.

4 Een nieuw begin, de oprichting van de Europese Unie, 1987-1993

Tussen het in werking treden van de Europese Akte (1 juli 1987) en het in werking treden van het Verdrag van de Europese Unie (1 november 1993), ook wel het Verdrag van Maastricht genoemd, kreeg Europa te maken met nieuwe hoogte- en dieptepunten. Op het ene moment leek ineenstorting van de Europese droom aanstaande, maar enkele momenten later was de redding ervan alweer nabij. Crisis en euforie wisselden elkaar in een rap tempo af.¹⁵⁶ Het was tevens de periode waarin het Europese continent te maken kreeg met een onvoorziene gebeurtenis die een grote impact had op Europa: de val van de Berlijnse muur op 9 november 1989.¹⁵⁷

De kabinetten-Lubbers II en Lubbers III, die op respectievelijk 14 juli 1986 en 14 september 1989 werden aangesteld, moesten het 'project-1992' voor Nederland in goede banen leiden. De CDA-VVD- en CDA-PvdA-coalities moesten de Nederlandse belangen gaan behartigen op weg naar de voltooiing van de Europese interne markt. Deze partijen bleven het pro-Europese pad bewandelen dat, ondanks de kritieken op de Europese Akte, ongewijzigd bleef. Binnen het parlement vond wel een aantal veranderingen plaats in deze korte periode. De zeer kritische CPN had tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 de laatste drie zetels verloren zien gaan en had nog maar een minimale invloed in de Eerste Kamer. De eveneens kritische PSP was ongeveer hetzelfde lot begaan en moest het in beide Kamers doen met maar één zetel. In de nieuwe samenstelling waren het de kleine partijen (SGP, PPR, PSP, GPV en het RPF) die zonder uitgesproken namen als Bakker (CPN) de strijd aan moesten gaan met de overwegend pro-Europese politieke grootmachten (D66, CDA, PvdA, VVD).¹⁵⁸

156 B.R.A. van den Bos (D66), Handelingen I 1992-1993, 10-361.

157 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 189.

158 'Zetelverdeling Eerste Kamer 1946-heden :

http://www.parlement.com/id/vgg0mm8wfp83/zetelverdeling_eerste_kamer_1946_heden (14-07-2015); 'Zetelverdeling Tweede Kamer 1946-heden:

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden (14-07-2015).

Dit vierde hoofdstuk gaat in op de belangrijkste periode voor de Europese Unie, namelijk de fase waarin de EU eindelijk op papier kwam te staan. Door het tekenen van het Verdrag van Maastricht kreeg de nieuwe Europese Unie een politiek karakter en ging het zich steeds meer met de burgers van Europa bemoeien.¹⁵⁹ Het verdrag rustte op drie pijlers en de hoop op de voltooiing van de Europese Monetaire Unie. De eerste pijler behelsde het tot dan toe bereikte samenwerkingsbeleid van de Unie. De tweede pijler stond voor het samenwerkingsbeleid op de gebieden buitenland en veiligheid en de derde pijler op de gebieden van binnenland en justitie.¹⁶⁰ Het verdrag luidde tevens de komst in van een Europese Centrale Bank (ECB) en de gemeenschappelijke munt (Euro).¹⁶¹ Dit hoofdstuk richt zich op de algemene kritiek op ‘project-1992’ en op het verzet en de debatten rondom de Verdragen van Schengen (vrij verkeer van personen tussen lidstaten) en het Verdrag van Maastricht.

4.1 Moeilijk zichtbare vooruitgang

“Regeren is toch vooruitzien en niet doorschuiven, maar dat verhindert het eigen nationale belang. Zo dobert naar de mening van mijn fractie, de EG voort, van top naar top, maar zonder kompas.”¹⁶² De partijen die zich verzetten tegen de Europese integratie hadden nooit een meerderheid in de Eerste en Tweede Kamer gehad, maar de Kamerverkiezingen van 1986 lieten pas echt zien hoe zwak het verzet ervoor stond. De pro-Europese partijen mochten samen 142 van de 150 zetels in de Tweede Kamer verdelen. Ondanks dat er ook vanuit deze partijen enkele kritische geluiden te horen waren, zowel voorheen als in de nieuwe periode, was het voor de partijen met een duidelijk kritisch partijstandpunt noodzakelijk om zich zo luid en duidelijk mogelijk te laten horen in de debatten over het Europese project.¹⁶³

De RPF was één van die partijen die het kritische geluid liet horen. Onder voorzitterschap van Leerling uitte de partij kritiek op het werk van de Europese instituties.

159 Harryvan, *Verloren Consensus*, 145.

160 Kurt de Wit, ‘Hoger onderwijs en Europese integratie’ *Tijdschrift voor sociologie* 22/2 (2001) 164; Herkert, Keith, Lindsay Lowen, Will McKinnell, Tiffany Rose, *Treaty of Maastricht* (2009), 6-9.

161 ‘Maastricht Treaty’: <http://www.britannica.com/event/Maastricht-Treaty> (14-07-2015).

162 M. Leerling (RPF), *Handelingen II 1986-1987*, 94-4855.

Zelfs de partijen die vóór verregaande Europese integratie waren konden soms niet meer dan instemmen met de kritieken van Meindert Leerling. Zo vonden hij en Wim Meijer (PvdA) dat problemen op Europese toppen niet aangepakt werden. De nationale belangen werden voorop gesteld, terwijl dringende problemen voornamelijk werden vermeden. “Struisvogelpolitiek,” noemde Cor van Dis jr. (SGP) het wegstrijkende en vooruitschuivende optreden van beleidsbepalers van de Gemeenschap.¹⁶⁴

In de eerste jaren na het ondertekenen met de Europese Akte had de Gemeenschap te maken gekregen met drie grote problemen. Ten eerste functioneerde het gemeenschappelijke landbouwbeleid niet naar behoren, ten tweede kregen de beleidsbepalers de begroting van de EG niet sluitend en tenslotte werden deze problemen niet verholpen, mede dankzij de besluiteloosheid van de Europese leiders. Eén van de oorzaken hiervan was volgens de kritische parlementariërs dat er een slechte cohesie bestond tussen de lidstaten. Volgens Leerling (RPF) hadden de verschillende uitbreidingen van de Gemeenschap ook zeker niet bijgedragen aan het versterken van deze cohesie.¹⁶⁵ De onbereidheid om compromissen te sluiten zorgde ervoor dat problemen pas op de agenda kwamen te staan zodra de nood aan de man kwam.

Eén voorbeeld daarvan was de begroting van de EG. De financiële nood was hoog, want de EG-begroting was nauwelijks toereikend voor de taken die de Gemeenschap in gedachten had. Volgens Gert Schutte (GPV) was er zelfs 1140 miljoen gulden nodig om de begroting van 1987 rond te krijgen.¹⁶⁶ Hoewel dit probleem rondom de begroting een reden zou hebben moeten zijn om aan de bel te trekken, leken de Europese beleidsbepalers lange tijd het probleem te negeren. In het opvolgende jaar was drie weken voordat 1988 begon nog geen begroting vastgesteld door de Europese leiders, laat staan een ontwerp ingediend. Zelfs het immer zo pro-Europese CDA kon niet ontkennen dat de Europese instellingen niet naar behoren functioneerden. “Men kan niet tot een beslissing komen. Bovendien is niemand, ook

163 'Zetelverdeling Tweede Kamer 1946-heden:

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden
(14-07-2015).

164 C.N. van Dis jr. (SGP), Handelingen II 1986-1987, 34-1897.

165 M. Leerling (RPF), Handelingen II 1986-1987, 94-4854.

166 G.J. Schutte (GPV), Handelingen II 1986-1987, 94-4857.

niet een groep van landen, in staat vicieuze cirkels te doorbreken.”¹⁶⁷ De politieke wil ontbrak en daarmee ook de wil om ‘project-1992’ te realiseren. Ook hier werd weer duidelijk dat de strategie van negeren door de gevestigde politieke orde niet langer in stand kon worden gehouden.

Het voltooiën van de interne markt ging samen met het realiseren van een Europese Monetaire Unie. De RPF was fel tegen deze “ontmanteling van de Nederlandse soevereiniteit.” Leerling (RPF) vond het te gevaarlijk om zo’n beleid in te dienen en daarmee Europese autonome instellingen in te stellen die de soevereiniteit konden aantasten. Hij doelde hierbij op de totstandkoming van de Duitse wens van een supranationale bank.¹⁶⁸ Ook noemde hij hierbij de mogelijke invoering van een “Eurofrank” die ter vervanging zou komen van de gulden en uitte hij zijn angst over het gegeven dat Brussel naar verloop van tijd zou kunnen besluiten over de begrotingstekorten van de lidstaten. Deze implicaties gingen volgens hem en zijn fractie een stap te ver.¹⁶⁹ Schutte (GPV) vroeg zich ook af waar deze bereidheid voor het opgeven van de soevereine verantwoordelijkheden vandaan kwam: “er is toch niets onoorbaars aan als een regering van een zelfstandige natie verantwoordelijk wilt blijven voor de nationale financiële huishouding?”¹⁷⁰

Een ander plan dat de Europese integratie moest stimuleren en ook in de jaren ervoor al werd geopperd door politieke leiders, was de politieke unie. Er was echter nog steeds veel onduidelijkheid in welke vorm deze tot stand zou moeten komen. Sommigen hadden een federaal Europees model in gedachten. Dat zou betekenen dat Europa ingericht zou worden naar het voorbeeld van de Verenigde Staten. Het werd dan ook wel de Verenigde Staten van Europa genoemd. Onder andere Margaret Thatcher, de Iron Lady, die tussen 1979 en 1990 de premier van het Verenigd Koninkrijk was, was hier fel op tegen. Ze werd daarom door minister-president Ruud Lubbers (CDA) dan ook “remmer in vaste dienst van de Europese Gemeenschap” genoemd. Hij was zelf namelijk wel voorstander van dat federale Europa en zag Thatcher als een sta-in-de-weg. Thatcher zag liever een unie die werkte als een

167 J.P. van Iersel (CDA), *Handelingen II 1987-1988*, 31-1616.

168 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 197.

169 M. Leerling (RPF), *Handelingen II 1988-1989*, 90-6738.

170 G.J. Schutte (GPV), *Handelingen II 1988-1989*, 90-6741(2).

samenwerkingsverband tussen soevereine staten.¹⁷¹ Het idee van een federale politieke unie kon bij de kritische Nederlandse partijen (o.a. RPF, GPV en SGP) ook op weinig steun rekenen.

Op maandag 30 september 1991 werd een Nederlands plan voor de toekomst van Europa ingediend door minister-president Lubbers en minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek. De twaalf lidstaten probeerden, onder Nederlands voorzitterschap, tot een compromis te komen om van een Gemeenschap naar een Unie te gaan, maar vooral de politieke samenwerking bleek een heibel punt. Het Nederlandse ontwerpverdrag voor de Europese Politieke Unie werd op die ‘zwarte maandag’ volledig afgeschoten. De afgang was voor sommige parlementariërs reden om hun visie op Europa bij te stellen.¹⁷²

GroenLinks (GL), dat in 1989 voortvloeide uit het samengaan van de PPR, PSP, EVP en de CPN, mengde zich ook in de discussie. Echter veel minder radicaal van toon dan de CPN en de PSP in hun jaren van oppositie waren geweest. Ook de Centrumdemocraten (CD) die tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1989 een zetel hadden bemachtigd zorgden voor een nieuw geluid in het verzet tegen Europese integratie. GL was niet perse anti-Europees en dat zorgde er ook voor dat hun toon jegens de politieke unie veel minder hard was dan die van de CD en de christelijke partijen. Laatstgenoemden waren zeer duidelijk in hun standpunt: de politieke unie was een vaag begrip en Nederland had geen behoefte aan een EPU. “Wij willen nationale soevereiniteit op bijvoorbeeld het gebied van buitenlandse politiek handhaven.”¹⁷³ Eimert van Middelkoop (GPV) vond dat de ideeën van Frankrijk en Duitsland veel zwaarder wogen dan die van Nederland.¹⁷⁴ De Centrumdemocraten waren het hiermee eens. Nederland hechtte teveel belang aan het idee van Europese integratie, waardoor de eigen belangen weggedrukt werden om andere landen maar te bewegen tot meer

171 M. Leerling (RPF), *Handelingen II 1989-1990*, 61-3445.

172 Bob R.A. van den Bos, *Mirakel en Debacle. De Nederlandse besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht*. Diss. Universiteit Leiden, 2008, 286; Bert Lanting, ‘Zwarte Maandag, zeperd uit de koker van Delors’:

[http://www.volkskrant.nl/archief/zwarte-maandag-zeperd-uit-de-koker-van-delors-a918111/\(08-09-2015\)](http://www.volkskrant.nl/archief/zwarte-maandag-zeperd-uit-de-koker-van-delors-a918111/(08-09-2015)).

173 M. Leerling (RPF), *Handelingen II 1989-1990*, 85-4823.

174 E. van Middelkoop (GPV), *Handelingen II 1990-1991*, 38-2468.

integratie.¹⁷⁵ Hans Janmaat (CD) vond dat Nederland nationale belangen prijs gaf terwijl het daarvoor nauwelijks iets terug kreeg.¹⁷⁶ Dit deed ook de eigen nationaliteit deels verloren gaan.

Het verzet tegen de algemene Europese integratie richtte zich op twee punten. Het eerste punt was het slechte functioneren van de Europese instellingen, waar de kritische partijen steun kregen van enkele leden van de pro-Europese partijen CDA en PvdA. Het argument van soevereiniteit was het tweede punt van kritiek. Het waren vooral de christelijke partijen en de nieuwe CD die het verlies van soevereiniteit opvoerden in de debatten omtrent Europese integratie. In de voorgaande periode werd de verschuiving al aangekondigd, maar steeds vaker waren het de parlementariërs van gevestigde politieke partijen, die naast de kritische partijen, duidelijke standpunten innamen in Europese kwesties.

4.2 Schengen

Op 14 juni 1985 waren België, Frankrijk, West-Duitsland, Luxemburg en Nederland overeengekomen om, in lijn met de voltooiing van de interne markt, de grenscontroles tussen de aangesloten landen geleidelijk af te schaffen.¹⁷⁷ Vijf jaar later, op 19 juni 1990 werd dit verdrag dat de basis van vrij verkeer van personen besprak, aangevuld met de Schengen Uitvoeringsovereenkomst (SUO).¹⁷⁸ De Verdragen van Schengen moesten volgens de regering dienen als startmotor voor de totstandkoming van de interne markt. De uitvoering van deze verdragen en de implicaties ervan konden echter rekenen op verzet van de kritische partijen evenals van enkele personen binnen de pro-Europese partijen. Maarten van Traa (PvdA) was niet onder de indruk van de beloofde vrije bewegingsruimte van personen binnen de Schengenzone. Ook al zouden de grenscontroles worden afgeschaft, de kans op controle elders binnen de lidstaten zou groter worden. “Eén controle opheffen om er meer voor terug te

175 J.G.H. Janmaat (CD), *Handelingen II 1990-1991*, 83-4617.

176 J.G.H. Janmaat (CD), *Handelingen II 1989-1990*, 61-3452.

177 ‘Schengen Agreement’: <http://www.britannica.com/topic/Schengen-Agreement> (14-07-2015).

178 Anaïs Faure Atger, ‘The abolition of Internal Border Checks in an Enlarged Schengen Area: Freedom of movement or a web of scattered security checks?’ *CEPS Challenge Paper 8/20* (Maart 2008) 13.

krijgen, kan niet de bedoeling zijn.”¹⁷⁹ In deze stellingname kreeg Van Traa onder andere de fracties van de PSP en de PPR met zich mee, die zich ook afvroegen wat nou precies het positieve effect voor de burger was, waar dit Schengenakkoord voor bedoeld was.¹⁸⁰ De kritische partijen waren niet in staat om hun woorden om te zetten in acties en de PvdA liet het na om actie te ondernemen.

De echte kritiek kwam wederom vanuit de christelijke hoek. De SGP was van het begin af aan al kritisch geweest over de totstandkoming van het Schengenakkoord. De soevereiniteit van het land was in geding. De grens speelde volgens Koos van den Berg (SGP) een essentiële rol in de eigen soevereine rechtssfeer.¹⁸¹ Soevereiniteit was in de voorgaande jaren al vaak opgevoerd bij verschillende Europese thema’s en was voor de kritische partijen altijd een legitiem argument geweest tegen de Europese integratie.

De angst voor terreur, criminaliteit en illegale grensovergangen speelde tevens een rol in de weerstand tegen het Schengenakkoord. De SGP kreeg hierin bijval van Leerling (RPF). Laatstgenoemde was niet per se negatief over de versoepeling van het verkeer van personen en goederen tussen lidstaten, maar eens te meer over de aantasting van het eigen beleid: de soevereiniteit van de staat. De invoering van het Schengenakkoord zou volgens hem betekenen dat het beleid op het gebied van criminaliteitsbestrijding, vluchtelingen en drugs, van bovenaf opgelegd zou gaan worden.¹⁸² De SGP en de RPF hadden elkaar wat dat betreft gevonden in hun verzet tegen Schengen, waarbij vooral de SGP het voortouw nam.

Het is belangrijk onderscheid te maken tussen het basisidee van vrij verkeer van personen en de implicaties van de Verdragen van Schengen. Er was geen enkele partij pertinent tegen het idee van vrij verkeer, maar afgezien van de regeringspartijen (CDA, PvdA), gesteund door de D66 en de VVD, had iedere partij ernstige twijfels over de gevolgen van zo’n ingrijpend verdrag. Het verdrag zou naast de bovenstaande bezwaren ook nog eens een aanzuigingskracht hebben op de economische vluchtelingen. Want eenmaal binnen de unie

179 M. van Traa (PvdA), Handelingen II 1988-1989, 90-6707.

180 P.A. Lankhorst (PPR), Handelingen II 1988-1989, 90-6712.

181 J.T. van den Berg (SGP), Handelingen II 1988-1989, 90-6709.

182 M. Leerling (RPF), Handelingen II 1989-1990, 77-4252.

kon men vrij reizen. Nederland diende volgens Van den Berg gastvrij te zijn, “maar geen vrijplaats.”¹⁸³

4.3 Verdrag van Maastricht

Europa had lang gewacht op het moment dat op 7 februari 1992 zou aanbreken: het ondertekenen van het Verdrag van Maastricht. De Nederlandse politici hadden duidelijk toegeleefd naar het moment dat al vroeg vastlag en door verschillende politici als ‘project-1992’ werd aangeduid. De oprichting van de Europese Unie was ook daadwerkelijk een belangrijke stap in het Europese integratieproces waar niet te licht over gedacht moest worden. Er was dan ook een storm van kritiek gekomen vanuit het Nederlandse parlement toen dit verdrag werd opgesteld. Duidelijk werd aan de hand van deze debatten ook waar de partijen stonden wat betreft de kwestie van Europese integratie. De leden van D66 en het CDA waren nagenoeg allen zeer tevreden over de nieuwe stap die de Gemeenschap zou zetten, op de voet gevolgd door de leden van de VVD en de PvdA. Het CDA noemde het ook een stap in het groeiproces. Een stap die de Unie open zou stellen voor een tal van nieuwe mogelijkheden om tot verdere integratie te komen.¹⁸⁴

GroenLinks was in eerdere opvattingen over Europese projecten voorzichtig geweest in de bewoordingen, maar kon het bij de beoordeling van het Verdrag van Maastricht niet laten om het “een wangedrocht” te noemen. Het verdrag was onleesbaar en volgens Wim de Boer snapten zelfs de voorstanders van het verdrag niet wat de betreffende artikelen impliceerden. Het deugde niet dat, nog voordat het verdrag in werking zou treden, er allerlei teksten bij werden geschreven om de artikelen enigszins begrijpelijk te maken.¹⁸⁵ GroenLinks stemde dan ook tegen het ratificeren van het verdrag:

Als ik de balans opmaak, dan zie ik dat in Maastricht zaken zijn geregeld die niet geregeld hadden moeten worden, zoals de intergouvernementele pijlers; dat er voorts zaken niet zijn geregeld die dringend wel geregeld hadden moeten: de democratie is daarvan het meest pregnante voorbeeld; en dat er zaken terecht zijn geregeld, maar

183 J.T. van den Berg (SGP), Handelingen II 1991-1992, 46-2988.

184 P.R.H.M. van der Linden (CDA), Handelingen II 1992-1993, 17-1204.

185 W. Th. de Boer (GL), Handelingen I 1992-1993, 10-369.

*helaas buitengewoon halfslachtig en krakkemikkig, zoals de sociale politiek en het milieubeleid.*¹⁸⁶

De GPV was het hiermee eens. Europa probeerde zich met teveel zaken te bemoeien. Een tweede argument dat de GPV aanvoerde was de vage uitleg bij het begrip van subsidiariteit. Het subsidiariteitsbeginsel vormde in de Europese Akte ook al een belangrijk punt, hoewel dit toen niet expliciet zo werd genoemd. Het subsidiariteitsbeginsel als zodanig was opgesteld om de bevoegdheden op bepaalde terreinen te regelen. Het diende ten eerste als bescherming van de bevoegdheden van lidstaten, en ten tweede als rechtvaardiging voor het optreden van de Europese Unie. Op gebieden waar er gedeelde bevoegdheden bestonden, tussen de EU en de lidstaten, werd dan zodanig het subsidiariteitsbeginsel toegepast. Als de zaken door de lidstaten zelf geregeld konden worden, werd een optreden van de EU uitgesloten. Zodra de bevoegdheden van de lidstaten niet voldoende waren om de doelstellingen te verwezenlijken dan zou de EU juist wel optreden.¹⁸⁷ De GPV vond dat er te weinig duidelijkheid bestond wanneer de EU precies zou kunnen ingrijpen in nationale aangelegenheden. Een derde argument dat de GPV tegen het verdrag liet horen was de verdeeldheid binnen de EU zelf:

*De Europese Unie zal een huis blijken te zijn dat, omdat men elkaar te veel heeft willen binden, in zichzelf verdeeld zal blijken te raken. Het zal daarom meer spanningen oproepen dan tegenstellingen verzoenen. Het is een unie die te veel is gebouwd op de angsten voor het verleden, te weinig rekening houdend met de reële verscheidenheid in ons deel van Europa, en zij heeft te weinig identiteit voor een gemeenschappelijke toekomst.*¹⁸⁸

Van Middelkoop (GPV) doelde met de angsten voor het verleden natuurlijk op de oorlog en de naoorlogse situatie in Europa. De val van de muur op 9 november 1989 bracht een nieuwe opening met zich mee. De Oost-Europese landen leken niet langer uitgesloten van deelname aan een groot Europees samenwerkingsverbond en de lidstaten zochten een manier om

186 W. Th. de Boer (GL). Handelingen I 1992-1993, 10-372.

187 Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen C 191 van 29 juli 1992, 6.

188 E. van Middelkoop (GPV), Handelingen II 1992-1993 17-1182.

hiermee om te gaan. Ook de Duitse hereniging een jaar later gaf de hoop op een sterker en dieper verbonden Unie.¹⁸⁹ Een sterke Unie was volgens velen nodig om onder andere Duitsland aan zich gebonden te houden voordat het weer zou kiezen voor de gevaarlijke route van het nationalisme.

De PvdA was voorzichtig in haar beoordeling van het Verdrag van Maastricht. Het was vooral de onduidelijkheid waarmee het verdrag was opgesteld die de fractie deed twijfelen. Onduidelijkheid was er vooral over de implicaties van het verdrag: wat betekent het voor Nederland en zijn de gevolgen uiteindelijk wel positief voor de Nederlandse burgers?¹⁹⁰

Liesbeth Baarveld-Schlaman (PvdA) waarschuwde de regering dan ook voor de Europese integratie. Volgens haar ging de steeds verdere integratie gepaard met een groei van nationalisme. De burgers waren vooral bang om hun eigen nationaliteit te verliezen, die plaats moest maken voor de Europese identiteit. Baarveld-Schlaman zag dit echter niet als excuus om de Europese integratie tegen te houden. Alhoewel het Verdrag van Maastricht volgens haar en de rest van de PvdA-fractie, zeker niet volmaakt was, stond de PvdA erop “om van Europa datgene te maken wat vooral de burger daarvan verwacht.” Baarveld-Schlaman besloot haar rede dan ook door akkoord te gaan met het voorgestelde verdrag.¹⁹¹

Het Verdrag moest eenheid uitstralen en “de solidariteit tussen de volkeren verdiepen, met inachtneming van hun geschiedenis, cultuur en tradities.”¹⁹² Volgens de SGP liet het verdrag echter zien welke enorme verdeeldheid er juist in die Europese eenheid aanwezig was. Europa was volgens de SGP namelijk geen eenheid, iets wat in de tekst van het verdrag zelf ook werd bevestigd. Driekus Barendregt (SGP) stelde dat Europa een eenheid probeerde te forceren, en zichzelf daarmee lelijk in de vingers sneed.¹⁹³ Volgens hem zou door de overdracht van bevoegdheden wederom een stukje democratie, parlementaire controle, maar bovenal, een stukje Nederlandse identiteit worden ingeleverd ten behoeve van Europa.

189 Michael J. Baun, 'The Maastricht Treaty as High Politics: Germany, France, and European Integration', *Political Science Quarterly* 110/4 (1995-1996), 606.

190 E.M.P. Baarveld-Schlaman (PvdA), *Handelingen I 1992-1993*, 10-374.

191 E.M.P. Baarveld-Schlaman (PvdA), *Handelingen I 1992-1993*, 10-375(6).

192 *Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen* C 191 van 29 juli 1992, 1.

193 H.G. Barendregt (SGP), *Handelingen I 1992-1993*, 10-380.

Geld zou in de EU met de EMU een overmatig belangrijke rol gaan spelen in de samenleving “die andere aspecten van het leven ondergeschikt zal maken aan het financiële.”¹⁹⁴ Van Dis jr. was ook niet onder de indruk van de gouden beloftes die werden gedaan over miljarden guldens voordeel die een gemeenschappelijke munt zou opbrengen. Volgens hem was het oude enthousiasme al lang vergaan en was de toekomst betreffende de economie ook niet al te positief. Nederland zou daarbij in de EMU ook nog eens zijn soevereiniteit op monetair gebied kwijtraken.¹⁹⁵

De RPF sloot zich aan bij de SGP. Volgens de RPF-fractie in de Eerste kamer diende de nationale soevereiniteit boven de Europese belangen te staan. Tevens bestond de angst dat Nederland weggedrukt zou worden en dat er steeds minder rekening zou worden gehouden met een land zo klein als Nederland.¹⁹⁶ Leerling gaf in de Tweede Kamer voor de RPF ook nog eens aan dat de grootmachten als Frankrijk en Duitsland zouden bepalen wat er in Europa zou gebeuren. De kleinere landen zouden in dat geval helemaal niets meer te vertellen hebben. Ook stoorde hij zich aan het beslissende karakter van het Verdrag van Maastricht. Het verdrag was in een veel te korte tijd en met zeer veel compromissen tot stand gekomen. Ondanks deze discutabele omstandigheden was er na het ratificeren van het Verdrag van Maastricht geen weg meer terug. Volgens hem waren de afspraken die gemaakt waren in de Europese Unie zo ingrijpend, dat ze een einde maakten aan de soevereiniteit van de lidstaten.¹⁹⁷

Het Verdrag van Maastricht moest een nieuwe fase inluiden in de lange weg van de Europese integratie en had dat ook zeker gedaan. Toch was niet iedereen tevreden met de uitkomst van het verdrag. Zelfs de regeringspartijen durfden openlijk kritiek te uiten op een verdrag waar de eigen partij co-auteur van was geweest. Het verdrag was echter een gevecht van de groten tegen de kleinen. De kleine partijen konden de op Europa gefixeerde groten niet overhalen hun visie op Europese integratie aan te passen, noch konden de grote partijen de kleinen in hun mening laten draaien. Opvallend was wel de rol die de PvdA speelde in dit alles. De partij

194 H.G. Barendregt (SGP), Handelingen I 1992-1993, 10-381(2).

195 C.N. van Dis jr. (SGP), Handelingen II 1992-1993, 17-1197.

196 R. Schuurman (RPF), Handelingen I 1992-1993, 10-387.

197 M. Leerling (RPF), Handelingen II 1992-1993, 17-1174.

uite openlijk kritiek, maar in hun acties bleken ze toch allerminst kritisch te zijn op de verdragen en voorstellen.

4.4 Conclusie

Na de verkiezingen van 1989 hadden de pro-Europese partijen nog 137 zetels in de Tweede Kamer. Het pro-Europese kabinet-Lubbers II had plaatsgemaakt voor het eveneens pro-Europese kabinet-Lubbers III. Aan de andere kant van het debat stonden de Centrumdemocraten met slechts één zetel en de christelijke partijen met zes. De neutralere GroenLinks had hetzelfde aantal zetels weten te bemachtigen. De pro-Europese partijen hadden in de periode 1987-1993 zetels verloren, maar ook het verzet tegen de Europese integratie moest het door fusies en veranderingen in het politieke bestel met minder sprekers doen.

De CD voerde een anti-Europees programma, terwijl de andere kritische partijen over het algemeen verzet bleven bieden tegen specifieke punten. De boventoon werd in het debat gevoerd door Leerling (RPF) en Van Dis jr. (SGP). GroenLinks, dat onder Ina Brouwer een moderne partij wilde neerzetten verloor de scherpe randen die de PSP en de CPN door de jaren heen aan het debat hadden toegevoegd. Het gedachtegoed van Bakker, die een lange tijd voor de CPN zijn gal had gespuwd over de Duitse overheersing van Europa binnen de Gemeenschap, was niet meer terug te vinden in de nieuwe stellingname die GroenLinks over Europa voerde. De regeringspartijen tussen 1986 en 1992 (CDA, PvdA en VVD) bleven eurofiel in hun bewoordingen en zagen zich vrijwel altijd gesteund door de meest pro-Europese partij in het parlement: D66. Sommige argumenten, sommige angsten, werden door de regeringspartijen erkend, maar dat was geen reden om het Europese integratieproces af te stoppen.

Zo kon in een korte periode, zonder al teveel moeite zo'n ingrijpend verdrag als dat van Maastricht tot stand komen. De Europese Unie was geboren en het verzet leek verslagen. Na bijna vijftig jaar van verzet tegen de Europese integratie leek het voor de kleine partijen, die steeds meer de steun van de kiezers verloren, nog onmogelijk om daadwerkelijk Nederland van het pad van verdergaande Europese integratie af te krijgen. Wel had de weg naar Maastricht een andere ontwikkeling in gang gezet. Europa was zo belangrijk geworden, dat de grote partijen duidelijke standpunten in moesten gaan nemen. De strategie van negeren van Europese kwesties, die door de traditionele partijen voorheen vaak werd toegepast had plaatsgemaakt voor een nieuw te vormen strategie. Er was echter nog geen duidelijkheid

welke nieuwe strategie toegepast moest gaan worden. De grote partijen bleven voornamelijk pro-Europees, en stonden daarmee lijnrecht tegenover de partijen die zich verzetten tegen verdergaande Europese integratie, maar toch werden enkele punten van kritiek door die pro-Europese partijen overgenomen.

5 Een Europa van de burger, Brussel steeds verder weg, 1993-2015

Met het in werking treden van het Verdrag van Maastricht was de Europese Gemeenschap niet langer een gemeenschap, maar werd het een unie, een Europese Unie welteverstaan. “Vanaf heden zijn wij niet alleen Nederlandse burgers, maar gaan wij ons ook Europese burgers noemen. Het Verdrag van Maastricht is van kracht geworden.”¹⁹⁸ Voor de overwegend pro-Europese partijen in het parlement (D66, CDA, PvdA en VVD) was dit een moment waar lang op was gewacht, maar dit mocht zeker niet het einde betekenen van het Europese integratieproces, dat meer dan veertig jaar ervoor was ingezet. Het was geen perfect verdrag, zelfs de pro-Europese partijen moesten dat beamen, maar in de jaren die zouden volgen konden de schoonheidsfoutjes door middel van nieuwe verdragen worden weggewerkt.

De Europese Unie wilde een van de sterkst concurrerende economieën in de wereld worden. Om dit te bereiken moesten de lidstaten op zo veel mogelijk terreinen worden gelijkgeschakeld. Om deze reden werden in 1993 ook de Kopenhagencriteria opgesteld. In de eerste plaats moesten lidstaten en kandidaat-lidstaten over een goed werkende markteconomie beschikken die kon concurreren met de overige lidstaten.¹⁹⁹ Een tweede punt was dat de lidstaten moesten beschikken over een democratisch politiek bestel, dat was gebaseerd op het West-Europese model. Dit hield ook het respecteren van de mensenrechten in.²⁰⁰ Naast het sterker maken en sterk houden van Europa door deze criteria, wilden de beleidsbepalers Europa ook dichterbij de burger gaan brengen, om zo de kritiek over democratische legitimiteit de mond te snoeren. De jaren na 1993 kwamen daarom ook steeds vaker in het teken van de Europese burger te staan.

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 was er het een en ander veranderd in de samenstelling van het parlement. De regeringspartijen (CDA en PvdA) hadden grote verliezen geleden. Het CDA verloor 20 van zijn 54 zetels en de PvdA ging van 49 zetels naar 37. Deze

198 I. Brouwer (GL), *Handelingen II 1993-1994*, 19-1368.

199 Faucompret, Eric en Jozef Konings, *Turkish Accession to the EU. Satisfying the Copenhagen criteria.* (New York, 2008), 49.

200 Faucompret, *Turkish Accession to the EU*, 151.

verloren zetels kwamen onder andere bij de overige pro-Europese partijen (VVD en D66) terecht.²⁰¹ Deze verschuivingen luidden het eerste “paarse” kabinet van Nederland in: kabinet-Kok I. Dit kabinet (PvdA, D66, VVD) moest Europa dus onder andere dichterbij de burger gaan brengen. Europa mocht niet langer op een prestigeproject voor en door de elite lijken, maar moest op begrip en steun van het volk kunnen rekenen.

Daarnaast stond deze periode in het teken van de toetreding van nieuwe eurokritische partijen tot het Nederlandse parlement die de gevestigde orde uit konden dagen. In 1994 mocht de Socialistische Partij (SP), met twee zetels voor het eerst in de Tweede Kamer, hun zorgen uiten over het Europese integratieproces. Twee van de drie kleine christelijke partijen (GPV en RPF) gingen in 2001 samen in de ChristenUnie (CU), die samen met de SGP naast de christelijke waarden, de eurokritische standpunten kwam vertegenwoordigen. In 2006 voegden de Partij voor de Dieren (PvdD) en de Partij voor de Vrijheid (PVV) zich bij de groep van eurokritische partijen. Wilders (PVV) zat na zijn afscheiding van de VVD in 2005 eerst als eenmansfractie (Groep Wilders) in de Tweede Kamer, maar kreeg na de verkiezingen van 2006 negen zetels. Later zouden verschillende fractieleden breken met de PVV, die vervolgens wel in hun eigen splinterpartij het verzet tegen Europese integratie zouden blijven steunen.

Dit hoofdstuk richt zich in eerste instantie op de algemene kritiek rondom het proces van Europese integratie. Aan de hand van de drie belangrijke nieuwe verdragen in deze periode (Verdrag van Amsterdam, Verdrag van Nice en het Verdrag van Lissabon) wordt de kritiek op het proces van opstellen en uiteindelijk ratificeren weergegeven. Het laatste deel van dit hoofdstuk gaat in op de hedendaagse kritiek, waarin de Europese crisis het tot nog toe laatste hoofdstuk is in meer dan vijftig jaar verzet tegen Europese integratie.

5.1 Zonder ambities op weg naar Amsterdam

Het Verdrag van Maastricht had geen schoonheidsprijs verdiend. Het verdrag behelsde vele gaten en gebreken en werd daarom ook wel gekenmerkt als een huis zonder muren.²⁰² Toch werd de nieuw benoemde Unie al gelijk voor een aantal uitdagingen gesteld. Er moest een

201 'Zetelverdeling Tweede Kamer 1946-heden':

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden (24-07-2015).

202 M. Leerling (RPF), Handelingen II 1993-1994, 39-3073.

gemeenschappelijk buitenlands- en veiligheidsbeleid worden ontwikkeld, de Economische en Monetaire Unie ging een nieuwe fase in en er moest al snel onderhandeld worden over de uitbreiding van de Unie.²⁰³ Tijdens de Europese top in Korfoe in 1994 werd echter al snel duidelijk dat dit een lang en moeizaam proces ging worden. Op deze top werd volgens de SGP wederom het ware beeld van Europa getoond: “verdeeldheid, belangentegenstellingen, de dominante as Parijs-Bonn, dwarsliggend Engeland en de kleine landen die nauwelijks in beeld komen.”²⁰⁴ In Nederland brokkelde de steun voor de pro-Europese alliantie langzaam maar zeker af. Bij de verkiezingen van 1994 hadden ze als groep wederom zetels verloren. Van 137 zetels gingen ze ditmaal naar 126.²⁰⁵ Ondanks de nog steeds overgrote meerderheid in de Kamer en het aanhoudende enthousiasme van de Nederlandse pro-Europese politici vond nieuwkomer Jan Marijnissen (SP) dat de afstand tussen bestuur en burger steeds groter was geworden.²⁰⁶

Bij de pro-Europese partijen waren ook steeds meer fractieleden niet zeker of de gekozen Europese weg de juiste was. Binnen het CDA werden al voorzichtige zorgen geuit over het Europese project. Jaap Glasz (CDA) noemde daarbij fraude en financieel wanbeleid als twee van zijn grootste zorgen.²⁰⁷ Uiteraard werd Glasz hierin gesteund door de eurokritische partijen, maar ook de pro-Europese VVD uitte diezelfde zorgen. “Griekenland ontving reeds in 1993 40% van zijn begrotingsuitgaven uit Europa. Desondanks bedroeg het Griekse financieringstekort toch nog 12%. Via Europa stimuleren wij dus het budgettaire wanbeleid van Griekenland.”²⁰⁸ Volgens Frits Bolkenstein (VVD) was de Europese samenwerking na Maastricht ook alleen maar slechter geworden. De werkloosheid liep op, de economische groei stagneerde en de politieke invloed waarop de Gemeenschap had gehoopt

203 M. Leerling (RPF), Handelingen II 1993-1994, 39-3074.

204 J.T. van den Berg (SGP), Handelingen II 1993-1994, 83-5685.

205 ‘Zetelverdeling Tweede Kamer 1946-heden’:

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden
(24-07-2015).

206 J.G.Ch. A. Marijnissen (SP), Handelingen II 1993-1994, 83-5689.

207 J.R. Glasz (CDA), Handelingen I 1995-1996, 31-1526.

208 J.F. Hoogervorst (VVD), Handelingen II 1995-1996, 38-3032.

was niet verkregen.²⁰⁹ Hoewel Bolkenstein als fractievoorzitter van de VVD in de Kamer zat, waren zijn Europese standpunten niet heel geliefd binnen de eigen gelederen. Waar hij “nee, mits” tegen Europa zei, vond het overgrote deel van zijn partij juist “ja, tenzij”.²¹⁰ De enige partij die zich in deze periode van kritiek onthield was D66.

Hoewel de verdieping niet erg snel, of effectief, van de grond kwam, stonden er alweer nieuwe landen voor de deur die graag wilden toetreden. Finland, Oostenrijk en Zweden waren toetredingsonderhandelingen begonnen. Deze landen waren tijdens de Koude Oorlog neutraal gebleven en waren om die reden ook nooit eerder toegetreden tot de EU. Het waren landen met sterke economieën en zouden daarom probleemloos kunnen aansluiten en concurreren in de interne markt. Deze uitbreiding van de Europese Unie stuitte, ondanks aanwezigheid van een aantal kritische partijen, dan ook op weinig weestand. Zweden, Finland en Oostenrijk traden in 1995 ook zonder problemen toe tot de Unie. Noorwegen, dat ook onderhandelingen was begonnen ging uiteindelijk, nadat de Noorse bevolking in een referendum “nee” had gestemd tegen Europa, niet verder met het toetredingsproces, waardoor de teller van lidstaten op 15 bleef steken.²¹¹

Deze 15 lidstaten moesten tezamen de problemen van Europa oplossen. Niet alleen moesten de gaten en gebreken uit het Verdrag van Maastricht gedicht worden, maar ook moesten nieuw ontstane problemen worden aangepakt en moesten er nieuwe doelen worden opgesteld. Om hiertoe te komen werd in maart 1996 in Turijn een intergouvernementele conferentie (IGC) begonnen die in juni 1997 in Amsterdam zou leiden tot een nieuw verdrag.²¹² Het oordeel van de eurokritische partijen op het Verdrag van Amsterdam was hard.

*Zoals het nu voorligt is het een verdrag dat is bevrijd van veel ambities. Vooralsnog is Maastricht de laatste kwalitatieve integratiestap gebleven. Amsterdam voegt daar nauwelijks iets aan toe. Integendeel. Het heeft zichtbaar gemaakt dat het Europese integratieproces grenzen heeft bereikt. Bij die grenzen wordt integreren forceren.*²¹³

209 F. Bolkenstein (VVD), *Handelingen II 1993-1994*, 14-954.

210 Harryvan, *Verloren Consensus*, 183.

211 Van Meurs, *Europa in alle staten*, 204-205.

212 Harryvan, *Verloren Consensus*, 188.

De grenzen van Europa waren bereikt en dat was het resultaat van een van bovenaf opgelegd idee. De EU was niet zoals Nederland van onderen opgebouwd en herkenbaar voor de burger.²¹⁴ Europa was niet van de burgers, maar van “regeringsleiders, ambtenaren, diplomaten en politici.”²¹⁵ Zelfs GL, dat na de oprichting steeds meer in de richting van de pro-Europese partijen was gegroeid, kon geen begrip krijgen voor de goedkeuring van het verdrag. De EU bevond zich in een geloofwaardigheids crisis en dat werd met het Verdrag van Amsterdam zeker niet minder.²¹⁶

De SP nam na de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 het voortouw in het verzet tegen verdergaande Europese integratie. De overige eurokritische partijen bleven ook in hun standpunten geloven en zagen in de SP dus een goede nieuwe partner. Het waren echter de gebrekkige verdragen van Maastricht en Amsterdam die het verzet en de kritiek deden veranderen. Binnen de grote partijen werd het kritische geluid niet langer genegeerd. Binnen de VVD kwamen personen naar voren die Europa liever anders zagen en dat ook zeker lieten blijken in de kritiek die ze uitten op het Europese project. Ook de CDA was niet langer volledig geconcentreerd op de voordelen van Europa, maar zag nadelen en was ook kritisch op die nadelen.

5.2 Uitbreiding zonder verdieping

De SP nam steeds meer de leiding in het verzet tegen de Europese integratie en had zich daarbij tevens het eigendom verschaft over de eurokritische kwesties. Terwijl de SP financieel mismanagement en frauduleuze toestanden aan het licht probeerde te krijgen, wezen de van origine pro-Europese partijen op al het goede dat het integratieproces voor elkaar had gekregen. “De Europese Unie is voor ons veel meer dan geld alleen. Zij is voor ons het belangrijkste vredes-, stabiliteits- en welvaartspact van deze eeuw in Europa, het antwoord op

213 E. van Middelkoop (GPV), Handelingen II 1996-1997, 94-6522.

214 E. van Middelkoop (GPV), Handelingen II 1997-1998, 89-6046.

215 J.G. Ch. A. Marijnissen (SP), Handelingen II 1996-1997, 94-6534.

216 J.H. Zwerver (GL), Handelingen I 1998-1999, 14-393.

400 jaar nationale rivaliteit, oorlog en strijd.”²¹⁷ In een periode waarin ontevredenheid over Europa in het parlement groeide, kreeg het verzet ook steeds meer aanhang onder de bevolking. Tijdens een demonstratie tegen het Verdrag van Amsterdam in 1997 liepen dan ook, volgens mededemonstrant en SP-fractie leider Marijnissen, 50.000 burgers mee. Deze ontevredenheid van het volk was volgens hem ook de reden dat pro-Europese partijen steeds vaker met een dubbele agenda opereerden. Voor de bühne waren ze kritisch, maar ondertussen werkten ze aan de uitvoering van een federalistisch Europa.²¹⁸

Tijdens de Kamerverkiezingen van 1998 zou de pro-Europese D66 een duikeling maken van 24 naar 14 zetels, waardoor het de winst van de vorige verkiezingen zag verwateren. Het waren echter vooral de pro-Europese partijen die de zetels weer mochten verdelen, waardoor de regering in dezelfde samenstelling verder kon in kabinet-Kok II. De belangrijkste eurokritische partij, de SP, steeg echter wel van 3 naar 5 zetels.²¹⁹

Het tweede ‘paarse’ kabinet kon dus aan de slag met het verdere integratieproces van Europa. Deze voortgang toonde zich in de voorbereiding op het Verdrag van Nice. Dit verdrag moest Europa voorbereiden op de uitbreiding en moest de Unie in zijn geheel “slagvaardiger, democratischer en transparanter” maken.²²⁰ De Europese Unie had een groot aantal, vooral Oost-Europese, nieuwe lidstaten in het vooruitzicht. Om van 15 lidstaten naar mogelijk 28 lidstaten te gaan werd een nieuwe IGC belegd, die tijdens een Europese top in Nice (7-9 december) werd besloten.²²¹ Op 26 februari 2001 werd het Verdrag van Nice uiteindelijk getekend door de toenmalige 15 lidstaten.²²² Maxime Verhagen (CDA) had grote twijfels of het beoogde wel bereikt was, terwijl ook Frans Timmermans (PvdA) openlijk twijfelde aan

217 J.R.H. Maij-Weggen (CDA), *Handelingen II 1999-2000*, 6-286.

218 J.G.Ch.A. Marijnissen (SP), *Handelingen II 1999-2000*, 6-314.

219 ‘Zetelverdeling Tweede Kamer 1946-heden’:

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden (24-07-2015).

220 M.J.M. Verhagen (CDA), *Handelingen II 2001-2002*, 26-1872.

221 H.M. Scobie, *Enlargement of the EU and The Treaty of Nice* (Groot-Britanie 2002), 161.

222 Matthew J. Gabel, ‘Enlargement and post-Maastricht reforms’:

<http://www.britannica.com/topic/European-Union/Enlargement-and-post-Maastricht-reforms> (27-07-2015).

het resultaat dat was bereikt: “als het niet kan zoals het moet, dan moet het maar zoals het kan.”²²³ Het werd een moetje dat in lijn met de rest van het integratieproces op dat moment een hele kleine stap was. Waar de PvdA en het CDA nog mild waren in hun oordeel over Nice, was de eurokritische SP steviger in de kritiek en was absoluut niet tevreden met de ‘ja’-stem van de pro-Europese partijen. “De heer Timmermans spreekt over ‘dynamiek van Europa.’ Dit is een mooie term voor de oude beeldspraak van de fiets die omvalt als je niet blijft trappen. Met andere woorden: er komt een ravijn aan, maar wij moeten doorfietsen, anders vallen wij om.”²²⁴ Met deze beeldspraak verwoorde Marijnissen ook het standpunt van de SP over het Verdrag van Nice. De SP was tegen en zou ook ‘nee’ stemmen bij de goedkeuring van het verdrag.

De CU en SGP daarentegen waren, ondanks hun ontevredenheid, wel bereid om het verdrag te ratificeren. “De fracties van de ChristenUnie en de SGP zien niet veel redenen om voor het Verdrag van Nice te stemmen, maar zien wel een goede reden om er niet tegen te stemmen. Met dit laatste doel ik op de wens die ook bij onze fracties leeft om uitbreiding van de Europese Unie mogelijk te maken.”²²⁵ De christelijke partijen waren niet voor verdieping van de Europese integratie, maar zij waren wel voorstander om het Europese project met zo veel mogelijk landen te delen. Zij zagen in Nice dan ook een verdrag waarmee die wens in vervulling kon gaan.

De Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002, die opgeschrikt waren door de dood van Pim Fortuyn (Lijst Pim Fortuyn) enkele dagen voor de verkiezingen, zorgden ook voor een schok binnen de Kamer. De zetels werden mede door de enorme winst van de LPF (26 zetels) herverdeeld ten nadele van de pro-Europese partijen. De PvdA had nog maar 23 zetels over van de 45 terwijl ook de VVD (van 38 naar 24) en D66 (van 14 naar 7) grote verliezen hadden geleden. De eurokritische SP boekte wederom winst tijdens de verkiezingen en groeide van 5 naar 9 zetels.²²⁶ De nieuwe situatie zorgde ervoor dat een volledig pro-Europese regering, zoals in de jaren voorheen vaak het geval was, niet langer tot de mogelijkheden

223 F.C.G.M. Timmermans (PvdA), Handelingen II 2001-2002, 26-1862.

224 J.G.Ch.A. Marijnissen (SP), Handelingen II 2001-2002, 26-1879.

225 K. Veling (CU), Handelingen I 2001-2002, 14-679.

226 ‘Zetelverdeling Tweede Kamer 1946-heden’:

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden
(24-07-2015).

behoorde. Kabinet-Balkenende I werd een regering met het CDA, de VVD en de LPF. De LPF was geen pro-Europese partij, maar ook geen eurokritische partij. Het zag zichzelf meer als een eurorealistische partij, wat in feite inhield dat er toch nog stevige kritiek op het Europese project werd geuit. Volgens de LPF moest er onder andere hard gesneden worden in de enorme bureaucratie van de EU om het draagvlak onder de bevolking te vergroten.²²⁷

De SP ging in de nieuwe samenstelling van het parlement verder waar het gebleven was: kritiek leveren op en zich verzetten tegen verdere integratie van de EU. Anders dan de christelijke partijen had de SP ook kritiek op de uitbreiding van de EU. Voordat er uitbreiding mogelijk was, moest Europa eerst de eigen problemen oplossen. De EU was volgens Van Bommel (SP) namelijk ernstig ziek.

(dat) van het geld dat de EU jaarlijks aan boeren besteedt, alle 21 miljoen koeien van de EU op wereldreis zouden kunnen gaan met tussenstops in Londen, Sjanghai, Brisbane en Los Angeles.[...] dat jaarlijks aan het gemeenschappelijk landbouwbeleid wordt besteed, diezelfde 21 miljoen koeien een eerste klas vliegreis kunnen nemen, met een gratis manicure, massage, een knipbeurt en – op de koop toe – een keuze uit 50 verschillende films. De gemiddelde koe heeft een hoger inkomen dan de helft van de wereldbevolking.²²⁸

Europa was in het slop geraakt en het ooit geprojecteerde paradijs bleek ver weg. Dwang was het nieuwe codewoord als de SP-fractie het over de praktijken van de EU had. “Dwang, in de naam van vrijheid.” Europa hield zich bezig met prestigeprojecten waarvan het nut nauwelijks kenbaar werd. Oplossingen voor de grensoverschrijdende problemen, waarvoor de EU in de eerste plaats bestond, bleken met veel meer moeite tot stand te komen.²²⁹

Het meest tastbare resultaat van de Europese samenwerking was de Europese valuta: de euro. Op 1 januari 2002 was het dan zo ver en werden de nieuwe Europese munten en biljetten tegelijkertijd in de deelnemende landen ingevoerd. Maar ondanks dat de euro bij de Europese burgers in de zakken belandde, groeide de kloof tussen diezelfde burgers en de

227 F.A. Palm (LPF), Handelingen II 2002-2003, 9-463.

228 H. van Bommel (SP), Handelingen II 2002-2003, 9-475.

229 E.Th.M. Meijer (EP/SP), Handelingen II 2002-2003, 9-478.

Europese beleidsbepalers. En terwijl de kloof groeide, maakte de Unie zich op voor een nieuwe uitbreiding.

De beoogde nieuwe lidstaten zouden de problemen, waarmee de EU te maken had gekregen, volgens de SP alleen maar verergeren. In een EU met meer leden, werd de inspraak van Nederland nog kleiner. Tevens was het nog lang niet duidelijk of alle kandidaat-lidstaten wel voldeden aan de Kopenhagencriteria. De mensenrechten-politiek was niet op orde. Discriminatie tegen de Romagemeenschap, etnische Russen en homoseksuelen, vierde in Oost-Europa nog hoogtij. Corruptie was in veel landen een probleem en tenslotte zouden de financiële gevolgen van een uitbreiding voor Nederland zwaar zijn. Nederland zou disproportioneel veel moeten gaan afdragen aan de EU. De SP en de LPF vonden het moment niet rijp voor een uitbreiding. In juni 2004 zouden 10 Midden- en Oost-Europese landen echter wel toetreden tot de Unie.²³⁰

De SP was in korte tijd uitgegroeid tot de belangrijkste actor in het verzet tegen Europese integratie. In de periode na het Verdrag van Amsterdam tot en met de uitbreiding met 10 nieuwe lidstaten had het weinig aan de overige eurokritische partijen. Alhoewel ze kritisch tegenover verdieping stonden, waren ze voorstander voor uitbreiding van de Unie. De SP stond dus alleen in hun kritiek op uitbreiding. Toch kreeg het na de verkiezingen van 2002 in de LPF een zeer sterke medestander in hun kritiek. De nieuwe regeringspartij had hetzelfde uitgangspunt als het om uitbreiding ging: nu niet.

5.3 Een 'nee' tegen Europa

Hoewel vooral de SP waarschuwde voor de gevaren van een Europese superstaat, begaf het Europese integratieproces zich nog steeds op het pad dat daartoe zou leiden. Tijdens een Europese conventie, die van februari 2002 tot en met juli 2003 duurde, vergaderde een groot aantal volksvertegenwoordigers over de toekomst van Europa. Het onderwerp tijdens deze vergaderingen was de Europese grondwet. D66 en de andere pro-Europese partijen, waar GL nu ook zeker toe behoorde, zagen graag een Europese grondwet tot stand komen. De christelijke partijen stonden hierin neutraler en zagen toch nog een aantal belangrijke punten van kritiek. Het ontbreken van onder andere vetorechten was daar één van, maar het

230 H. van Bommel (SP), Handelingen II 2002-2003, 12-580(1); F.A. Palm (LPF), Handelingen II 2002-2003, 12-589.

belangrijkste gebrek volgens hen was het ontbreken van verwijzingen naar de christelijke partijbeginselen. “Uit een goed huis kan best een steen worden gehaald zonder instortingsgevaar, maar een goed fundament is onmisbaar. In het fundament van het Grondwetsgebouw zit een gapend gat: het ontbreken van de verwijzing naar de joods-christelijke traditie.”²³¹

De SP had echter een groot aantal andere bezwaren tegen het ontwerp. Het Nederlandse recht om zelf op een groot aantal gebieden besluiten te nemen verdween volledig en het ontwerp bleef tot grote verontwaardiging van Harry van Bommel (SP) zeer vaag over sociale kwesties. “Het aannemen van deze grondwet is dan ook méér dan een symbolische stap op weg naar de vorming van een Europese superstaat die niet sociaal, niet veilig en niet democratisch is.”²³² Niet alleen met het ontwerp zelf was veel mis, maar ook aan de manier waarop het tot stand was gekomen. Als men Europese eenwording na wilde streven, moest dat van onderaf komen, waarna een Europese grondwet, met de instemming van het volk de kers op de taart kon zijn. Deze grondwet werd echter van bovenaf opgelegd, wederom een vorm van dwang. Het was volgens de SP een volkomen mislukking. “Als u het mij vraagt, is het een nageboorte die per abuis in de wieg is gelegd en die in werkelijkheid onder de grond had moeten worden gestopt. Dit resultaat moet de burger eigenlijk niet worden voorgelegd. Wij gaan dat toch doen in een referendum.”²³³

Ook volgens Mat Herben (LPF) moest het volk in deze worden geraadpleegd. De grondwet was het gevolg van de obsessie van Europese beleidsbepalers om steeds meer te willen hebben en steeds groter te willen groeien.

*Helaas is het een pasgeborene met een genetisch defect: boulimia, vraatzucht. Groter en dikker worden als obsessie. Er mag geen misverstand over bestaan dat de LPF Europese samenwerking van harte steunt, vooral op economisch gebied. Wij zijn echter geen voorstander van een Europa zonder grenzen, waarin 60% van onze wetgeving uit Brussel komt.*²³⁴

231 C.G. van der Staaij (SGP), Handelingen II 2002-2003, 81-4656.

232 H. van Bommel (SP), Handelingen II 2003-2004, 9-438.

233 H. van Bommel (SP), Handelingen II 2003-2004, 87-5566(7).

234 M. Herben (LPF), Handelingen II 2003-2004, 87-5565.

Daarnaast konden de eurokritische en euorealistische partijen steun vinden in de VVD. De VVD begon namelijk ook steeds meer twijfels te krijgen bij de Europese Grondwet. Volgens Willem Hoekzema (VVD) verschoof de macht binnen de EU door dit ontwerp steeds meer ten gunste van de grote lidstaten: Duitsland en Frankrijk. De kleinere, waaronder Nederland, zouden hierdoor steeds minder invloed krijgen binnen de Unie.²³⁵

Op 1 juni 2005 werd de Europese Grondwet voorgelegd aan het Nederlandse volk in een referendum. Het volk had zich, net zoals de Fransen uitgesproken tegen de Europese Grondwet met een duidelijke nee. Het Nederlandse volk had met 61,5% de Grondwet naar de prullenbak verwezen.²³⁶ Kabinet-Balkenende II, dat op 27 mei 2003 was aangetreden, en waarin de LPF was vervangen door de pro-Europese D66, kon niets anders dan de wet voor de Europese Grondwet intrekken. De regeringspartijen (VVD, CDA, D66) waren samen met de PvdA en GL in de meerderheid om 'ja' te stemmen op de Europese Grondwet, maar de regering kon zich niet veroorloven om tegen de wil van het volk in te gaan.²³⁷

Ondertussen had Wilders zich losgemaakt van de VVD en voerde met zijn eenmansfractie (Groep Wilders) een volledig ander beleid over de Europese integratie dan zijn oude partij. Met de komst van Wilders' eigen partij was er weer een sterke eurokritische partij bij in de Tweede Kamer. Hij legde de afwijzing van de Europese Grondwet door het Nederlandse volk dan ook uit als een afwijzing van Europa. "Men wil geen Verenigde Staten van Europa waarin de grote landen het nog meer voor het zeggen krijgen, hetgeen ten koste gaat van de Nederlandse invloed en identiteit."²³⁸ Losgekomen van de pro-Europese VVD probeerde Wilders zijn eigen standpunten goed duidelijk te maken. Hij was voor minder

235 W.K. Hoekzema (VVD), *Handelingen I 2003-2004*, 5-218.

236 Marcel Lubbers, 'Over het 'nee' tegen de Europese Grondwet. Een studie naar het belang van verschillende verklaringen', *Sociologie 3* (2007), 205; Toby Helm, 'The European Union's proposed Constitution: Year in Review 2005':

<http://www.britannica.com/topic/European-Unions-Proposed-Constitution-The-1453786>
(28-7-2015).

237 Lubbers, 'Over het 'nee' tegen de Europese Grondwet', 214.

238 G. Wilders (Groep Wilders), *Handelingen II 2004-2005*, 86-5139.

Europa, maar ook vooral tegen de toetreding van Turkije, dat in 2005 was begonnen met toetredingsonderhandelingen.²³⁹

Ook de SP was het met de observatie van Wilders eens dat het ‘nee’ tegen de Europese Grondwet een ‘nee’ tegen Europa was. Nederland had genoeg van Europa en wilde geen verdere integratie.

*Dat betekent geen verdere overdracht van macht van de natiestaat naar Brussel, van Nederland naar Brussel. Niet het inleveren van vetorechten, niet komen tot de introductie van een Europees minister van Buitenlandse Zaken, geen vaste voorzitter voor de Europese raad en al die andere bestuurlijke veranderingen zoals die in deze grondwet zijn opgenomen en die kenmerkend zijn voor de vorming van een Europese Staat.*²⁴⁰

De LPF had zich ingezet om het referendum tot stand te laten komen en wees na het resultaat dan ook op de kloof tussen de burger en de politiek. Blijkbaar wist 85% in de Kamer niet wat 61,5% van het volk wilde. Voordat Europa verder kon met verdieping dan wel uitbreiding moest eerst besloten worden wat de grenzen van dat Europa waren, zowel letterlijk als figuurlijk.²⁴¹

Waar de meeste eurokritische partijen tevreden waren met het resultaat van het referendum, baarde het de SGP ook zorgen. Niet over de uitslag, maar wel over de toekomst. De Grondwet was namelijk niet weggestemd, maar was ingetrokken. Bas van der Vlies (SGP) uitte toen ook meteen zijn zorgen dat intrekken niet gelijk was aan afstemmen. Hij was bang dat de regering hetzelfde document, dan wel in een iets andere vorm, wederom aan de Kamer voor zou leggen, zonder dan het volk te raadplegen, waarmee de Europese Grondwet alsnog werkelijkheid zou worden.²⁴²

Het afwijzen van de Grondwet door het volk in het referendum zorgde voor een periode van rust in Nederland betreffende de Europese integratie. Het werd een periode

239 G. Wilders (Groep Wilders), Handelingen II 2004-2005, 86-5141.

240 H. van Bommel (SP), Handelingen II 2004-2005, 86-5142.

241 M. Herben (LPF), Handelingen II 2004-2005, 85-5142.

242 B.J. van der Vlies (SGP), Handelingen II 2004-2005, 86-5151.

waarin nagedacht moest worden over de toekomst en de vitaliteit van het Europese project. Na de verkiezingen van 22 november 2006 was er wederom een grote verschuiving zichtbaar in de verdeling tussen het 'ja'- en 'nee'-kamp. De LPF was niet langer vertegenwoordigd in de Kamer, maar de SP daarentegen had een grote sprong gemaakt naar 25 zetels. De nieuwe partij van Wilders (PVV) had bij hun eerste verkiezingen ook negen zetels behaald, terwijl de pro-Europese D66 was gezakt naar een dieptepunt van drie zetels. Het pro-Europese kamp (CDA, PvdA, VVD, D66, GL) was echter nog steeds met een grote meerderheid aanwezig (106 zetels). Wel was het aantal eurokritische partijen gegroeid, nu de PVV en ook de PvdD (2 zetels) zich in de strijd konden mengen. Kabinet-Balkenende IV (CDA, PvdA, CU) ontstond in de periode dat er opnieuw nagedacht moest worden over de richting van de Europese Unie.²⁴³

Op weg naar Lissabon in 2007 maakte de Unie zich op voor een nieuwe uitbreiding. Ditmaal waren het geen tien, maar twee Oost-Europese landen die wilden toetreden. De stevigste kritiek hierop kwam vanuit de SP en de PVV, die vonden dat de burgers juist tegen de snelle uitbreiding hadden gestemd in 2005. "Wij moeten ons niet focussen op nog meer landen bij Europa, maar op een Europa met minder taken, op een Europa met minder bevoegdheden en op een Europa dat ons miljarden euro's minder kost."²⁴⁴

De angst van de SGP enkele jaren ervoor bleek ook werkelijkheid te gaan worden. Het ontwerp van het Verdrag van Lissabon had volgens de eurokritische partijen veel overeenkomsten met de Europese Grondwet. Voor de SP was dit dan ook wederom het startsein om de oude kritiek te doen laten herleven. Het vetorecht werd in het nieuwe verdrag namelijk wederom opgegeven ten behoeve van meerderheidsbesluitvorming en draagvlak werd bij lange na niet gecreëerd.²⁴⁵

Volgens Raymond de Roon (PVV) was het nieuwe verdrag zelfs een ramp voor Nederland. De PVV maakte zich zorgen over het verlies van de vetorechten, wat volgens hen een aanslag was op de nationale zeggenschap en soevereiniteit. Nederland zou niet langer in staat zijn om te beslissen over wie er wel en wie niet het land binnen zou mogen komen. De

243 'Zetelverdeling Tweede Kamer 1946-heden':

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden
(24-07-2015).

244 G. Wilders (PVV), Handelingen II 2006-2007, 28-1825.

245 H. van Bommel (SP), Handelingen II 2006-2007, 86-4736(7).

Nederlandse belangen lagen niet langer in de handen van de Nederlandse vertegenwoordigers, maar konden “met een pennenstreek” door een meerderheid van andere staten opzij worden gezet.²⁴⁶ De PVV wilde een sterk en soeverein Nederland dat slechts samenwerkte waar nodig. “Nederland moet Nederland blijven en baas in eigen land.”²⁴⁷ De PvdD was ook stevig in hun kritiek en noemde Europa zelfs “een gedrocht van een Unie.”²⁴⁸

De VVD was dit keer ook iets kritischer dan bij het voorgaande ontwerp, terwijl de ChristenUnie juist een positievere rol innam. De VVD had al beloofd om door hun nieuwe rol na de formatie van kabinet-Balkenende IV in de oppositie een kritischer geluid te gaan laten horen.²⁴⁹ Han ten Broeke (VVD) vergeleek het verdrag met een bord spaghetti waar een aantal bedorven Zuid-Europese olijven op lagen, maar het was verder een verdrag dat op hun goedkeuring kon rekenen.²⁵⁰ Het CDA wilde een eurorealistischere koers gaan varen. Dat hield echter niet in dat er meer kritiek vanuit de partij zou komen, maar wel dat ze scherp zouden gaan toezien op de bemoeienissen van Europa op nationale terreinen.

Een belangrijke vraag was natuurlijk of ook dit verdrag weer voorgelegd zou moeten worden aan de bevolking. Na het debacle voor de pro-Europese partijen in 2005 wilden zij liever niet dat ook dit verdrag zou worden voorgelegd. Waar het vorige referendum nog tot stand kwam met behulp van de SGP en de CU, waren deze partijen nu een stuk minder enthousiast over het uitschrijven van een referendum. Zij werden daarin gesteund door de pro-Europese partijen. Voorvechter van het referendum SP, zag zich gesteund door de PVV en de PvdD. Ze konden echter niet op tegen de meerderheid van de pro-Europese partijen en zagen daarom op 1 december het Verdrag van Lissabon van kracht gaan.

Een periode waarin een nieuwe Europese koers moest worden uitgedacht resulteerde uiteindelijk in een aangepaste versie van de Europese Grondwet, die juist aanleiding was voor de denkpauze. Het verzet tegen de Europese integratie groeide in aantal, niet alleen in zetels,

246 R. de Roon (PVV), Handelingen II 2006-2007, 86-4750.

247 R. de Roon (PVV), Handelingen II 2007-2008, 91-6486.

248 E. Ouwehand (PvdD), Handelingen II 2007-2008, 91-6489.

249 W.K. Hoekzema (VVD), Handelingen I 2006-2007, 22-685.

250 J.H. ten Broeke (VVD), Handelingen II 2006-2007, 86-4742.

maar ook in partijen. De verandering die zich met het Verdrag van Maastricht had ingezet, versnelde bij het aangaan van de nieuwe verdragen. Een aantal pro-Europese partijen waren langzaam maar zeker bezig hun standpunten betreffende Europa aan te passen richting een neutralere en kritischere positie. Deze pro-Europese partijen probeerden met het aannemen van kritischere standpunten over de Europese integratie hun eigen politieke macht te versterken. Het succes van de eurokritische partijen in de verkiezingen was dus debet aan de verandering van strategie en opinie binnen de pro-Europese partijen.

5.4 Crisis in Europa

“De Europese Unie bevindt zich in een crisis. Ik doel niet op de financiële crisis, maar op een crisis in geloofwaardigheid en draagvlak.”²⁵¹ Van Bommel (SP) sprak deze woorden op 1 december 2009, de dag dat het Verdrag van Lissabon van kracht ging. Europa, en de wereld, waren sinds 2008 in een financiële crisis beland en dat zou de EU voor grote uitdagingen gaan zetten. De kritiek die er al bestond, kreeg in de nieuwe moeilijke tijden een extra impuls. Kritiek op onder andere financieel beleid van de EU kreeg steeds meer steun. “Ook de regering maakt nu openlijk bezwaar tegen de automatische salarisstijgingen voor de EU-ambtenaren, die toch al te veel verdienen.”²⁵² De SP was verbolgen over het feit dat de crisis wel de burgers, maar niet het instituut, dat de EU was, trof. “Terwijl iedereen de broekriem moet aanhalen, lijkt het geld in Brussel aan de boom te groeien.”²⁵³ Het feit dat Brussel in deze crisis haar budget bleef verhogen stootte ook tegen het zere been van Gert-Jan Segers (CU). “Maar Brussel vraagt gewoon om een verhoging van het budget, snijdt niet in eigen vlees, betaalt haar ambtenaren buitensporig hoge salarissen uit, wil extra eigen belastingen heffen en is ondertussen al jarenlang niet in staat om een goedgekeurde jaarrekening te overleggen.”²⁵⁴ Het CDA hekelde zich ook aan deze zeer discutabele manier van handelen van de EU.

251 H. van Bommel (SP), Handelingen II 2009-2010, 31-2909.

252 Ibidem.

253 Ibidem.

254 G.J.M. Segers (CU), Handelingen II 2012-2013, 25-6-29.

Ook de werking van de Monetaire Unie werd stevig aangepakt. De problemen die in Portugal, Italië, Ierland en Griekenland op monetair gebied hun intrede deden was volgens de SP pas de eerste echte test van de euro. Nu zou blijken hoe goed de Monetaire Unie zou werken.²⁵⁵ De SP vond echter niet dat Europa zomaar mocht gaan bepalen hoe bijvoorbeeld Griekenland de crisis op zou moeten gaan lossen. Dat moest een taak blijven van de nationale overheid.²⁵⁶

Volgens de PVV had het Griekse wanbeleid de stabiliteit van de euro in gevaar gebracht. “Griekenland heeft de afspraken jarenlang op schandalige wijze genegeerd en gemanipuleerd en is daar nooit voor gestraft.”²⁵⁷ De PVV vond dan ook dat de problemen waarin Griekenland terecht was gekomen door de Grieken zelf opgelost moesten worden en dat er absoluut geen geld vanuit de EU naar Griekenland mocht gaan. De PVV wilde voorkomen dat de EU een transferunie zou gaan worden, waarbij de rijkere lidstaten, vooral in het Noordwesten van Europa, zouden moeten gaan betalen voor de zuidelijke lidstaten die door corruptie, fraude en over het algemeen financiële wanorde in de problemen waren gekomen.²⁵⁸ De PVV werd in hun Griekenlandstandpunt gesteund door de PvdD, SP en de SGP. “Het grootste monetaire experiment uit de geschiedenis is mislukt. Het is beter daaraan nu consequenties te verbinden, dan geld te blijven storten in een bodemloze put.”²⁵⁹ De PVV had in deze kwestie ook grote zorgen over de geloofwaardigheid van de VVD, die al driemaal zijn belofte had gebroken. De VVD zei telkens weer dat er geen geld naar Griekenland zou gaan, maar iedere keer werd er weer betaald.²⁶⁰

Tijdens de verkiezingen van 2010 had de VVD een grote overwinning behaald. Van 22 zetels in de Tweede Kamer gingen ze naar 31. De SP had veel zetels verloren (van 25 naar 15), maar de PVV had er nog meer gewonnen (van 9 naar 24). Hierdoor werd het moeilijk om een kabinet te formeren zonder de eurokritische PVV daarbij te betrekken. Het kabinet-Rutte I

255 H. van Bommel (SP), handelingen II 2009-2010, 56-5056.

256 Ibidem.

257 R. de Roon (PVV), Handelingen II 2009-2010, 56-5073.

258 A.P.C. van Dijck (PVV), Handelingen II 2010-2011, 96-2-13.

259 M.L. Thieme (PvdD), Handelingen II 2010-2011, 101-2-11.

260 A.P.C. van Dijck (PVV), Handelingen II 2014-2015, 53-3-6.

werd gevormd door de VVD en het CDA en kon op de gedoogsteun rekenen van de PVV. In de verhouding tussen de pro-Europese partijen en de eurokritische partijen was nauwelijks iets veranderd. De voorstanders van Europese integratie hadden nog steeds een meerderheid van 102 tegenover 48 zetels in de Kamer.²⁶¹

Terwijl GL steeds meer pro-Europees werd, kwam er vanuit het CDA en de VVD juist steeds meer kritiek op het Europese integratieproces. Klaas Dijkhoff (VVD), die in de eerste plaats uit wilde gaan van vertrouwen tussen de lidstaten, sloot niet uit dat grenscontroles aan de binnengrenzen in de toekomst tot de mogelijkheid moest gaan behoren om problemen van andere landen buiten de deur te houden. Voor de VVD, die jarenlang voor open grenzen had gestreden, was dit een grote stap.²⁶² Zelfs D66 wilde Europa nu behoeden voor het te vluchtig uit handen geven van bevoegdheden.²⁶³ Desondanks beschuldigde D66 de eurokritische partijen ervan dat zij verantwoordelijk waren voor de problemen. “De overgrote meerderheid van de problemen die wij nu zien in Europa, was veel minder hard aangekomen als wij al jaren geleden een echte keuze hadden gemaakt voor een politieke unie.”²⁶⁴

Het waarschuwen voor Europese integratie was in deze periode omgeslagen naar het opperen om Europa af te breken. Onder andere de PVV was voorstander van het zich losmaken van Brussel en ook de splinterpartij Brinkman van Hero Brinkman zag niets in het Europa dat door de jaren heen was opgebouwd. Volgens hem was het tijd dat Europa afscheid nam van de zwakke Zuid- en Oost-Europese landen en dat ze verder moesten gaan met de sterkere landen in de “neuro”.²⁶⁵ Voor de PVV ging dat echter niet ver genoeg. “De PVV kiest daarom voor een duidelijke exit: een exit uit de euro en een exit uit de Europese Unie.”²⁶⁶ De Europese Unie was een stap te ver geweest. De EU was voorbij de goede bedoelingen van de

261 ‘Zetelverdeling Tweede Kamer 1946-heden’:

http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden (24-07-2015).

262 K.H.D.M. Dijkhoff (VVD), Handelingen II 2010-2011, 96-2-17.

263 A. Pechtold (D66), Handelingen II 2010-2011, 101-2-3.

264 A.G. Schouw (D66), Handelingen II 2011-2012, 86-6-31.

265 H. Brinkman (Brinkman), Handelingen II 2011-2012, 101-5-56.

266 A.P.C. van Dijck (PVV), Handelingen II 2012-2013, 34-2-4.

EEG geschoten en was daarom een zinloos instituut geworden. Ook de splinterpartij van Louis Bontes (Bontes) kon zich daarin vinden. De lidstaten moesten hun bevoegdheden weer terughalen en vervolgens slechts op economische gebieden de samenwerking aangaan.²⁶⁷

Een nieuwe ronde van kritiek begon toen in november 2014 duidelijk werd dat Nederland een hoge prijs moest gaan betalen voor het redelijke economische succes over de voorgaande periode. Er werd duidelijk dat Nederland een naheffing moest gaan betalen van 642 miljoen euro op de EU-afdracht. De cijfers die het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) had aangeleverd gaven aan dat Nederland economisch beter presteerde dan verwacht en daarom zou de naheffing niet als onverwacht hebben moeten komen voor onder andere het Ministerie van Financiën. Toch bestond er voor veel parlementariërs onduidelijkheid over de reden waarom de naheffing zo hoog was uitgevallen. CDA'er Pieter Omtzigt opende na het nieuws over de naheffing dan ook de eurokritische sluis van zijn partij. Er was namelijk iets goed mis in Europa als er naheffingen betaald moesten worden die gebaseerd waren op statistieken die niet door Europa gecontroleerd werden.²⁶⁸ Het was voor het eerst dat een van origine pro-Europese partij het voortouw nam in de kritiek op Europa. Al snel kon Omtzigt rekenen op de steun van de PVV en Bontes. Nederland was al de grootste nettobetaler van de EU. Er moest daarom ook geen cent van de naheffing betaald worden.²⁶⁹

De financiële crisis in Europa was verworden tot een EU-crisis. Het Nederlandse parlement werd steeds kritischer op Europa en waar de pro-Europese partijen openlijke kritiek begonnen te geven op de bureaucraten in Brussel, nam het verzet van de eurokritische partijen een andere vorm aan. Het was niet langer waarschuwen voor, of kritiek geven op de Europese Unie, maar het werd pleiten voor afbreken. Het werd een periode waarin anti-Europees sentiment steeds vaker zijn intrede deed.

5.5 Conclusie

Na het gebrekkige Verdrag van Maastricht vond er een omslag plaats in het verzet tegen Europese integratie. Het verdrag was echter niet de enige reden dat het verzet nieuwe vormen

267 L. Bontes (Bontes), Handelingen II 2013-2014, 18-3-17.

268 P.H. Omtzigt (CDA), Handelingen II 2014-2015, 24-6-1.

269 L. Bontes (Bontes/Van Klaveren), Handelingen II 2014-2015, 24-6-4.

aannam. Binnen de pro-Europese partijen veranderde er namelijk ook het een en ander. Alhoewel de partijstandpunten pro-Europees bleven, begonnen verschillende parlementariërs uit die partijen openlijk kritiek te uiten en traden daarmee ook steeds vaker op de voorgrond.

De opkomst van nieuwe sterke eurokritische partijen was echter een grotere klap in het gezicht van het pro-Europese kamp. De toetredingen tot de Kamer van de SP (1994) en de PVV en PvdD (2006) veranderden het verzet voorgoed. De sfeer in een deel van het eurokritische kamp sloeg om, van verzet tegen verdere integratie, naar steun voor het afbreken van de Europese Unie. Met name de PVV en diens splinterpartijen zagen veel in het afbreken van Europa. Deze omslag zorgde ervoor dat er een gat ontstond in het gematigdere eurokritische kamp. Dit gat werd voorzichtig betreden door de grote traditionele partijen. Het CDA, van origine toch zeer pro-Europees, zou zelfs het voortouw gaan nemen in het kritiek op aspecten van de Europese Unie. De traditionele partijen hadden allemaal een standpunt in moeten nemen in de Europese kwesties. Voor D66 was dat een zeer pro-Europees standpunt, maar voornamelijk CDA bewoog zich steeds sterker richting een eurokritisch standpunt.

6 Conclusie

In bijna zeventig jaar kan er veel veranderen. Zo heeft ook het verzet tegen Europese integratie een enorme ontwikkeling doorgemaakt. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog, een periode waarin het continent wederopgebouwd moest worden, werd een begin gemaakt aan de Europese Unie die wij vandaag de dag kennen. Dit Europese integratieproces, is evenals het verzet ertegen nog steeds gaande. In de afgelopen decennia zijn er veel partijen die verzet boden van het toneel verdwenen en hebben nieuwe eurokritische partijen hun intrede gedaan in het parlementaire debat. Niet alleen het komen en gaan van eurokritische partijen hebben het debat doen veranderen, ook de partijen die hun standpunten naar verloop van tijd aanpasten hebben gezorgd voor een ontwikkeling van het debat. Uiteraard is de steeds verdergaande Europese integratie, het steeds machtiger worden van Brussel, debet aan de verandering van het verzet in het Nederlandse parlement.

6.1 Vijf fasen van verzet

Zoals eerder gemeld wordt door verschillende onderzoekers beargumenteerd dat het Verdrag van Maastricht voor een omslag zorgde in het verzet tegen Europese integratie. Vaak wordt de periode vóór het Verdrag aangeduid als één van pro-Europees sentiment en de periode na Maastricht als een kritischere periode. Onder andere Hooghe en Marks gebruiken hiervoor respectievelijk de begrippen ‘permissive consensus’ en ‘constraining dissensus’. Taggart en Szczerbiak zagen voor Maastricht eurokritische geluid voornamelijk van radicale partijen komen terwijl erna ook de gematigdere partijen zich lieten horen. Voor het Nederlandse parlementaire verzet is echter geen duidelijke tweedeling zichtbaar. Maastricht was wel een omslagpunt, maar niet van die importantie als beargumenteerd wordt. Het argument dat verzet alleen werd geboden door radicale partijen moet ook worden tegengesproken. Het Nederlandse parlementaire verzet was juist, door de jaren heen, ook voor 1992, zeer divers. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen vijf fasen van verzet. In deze fasen speelt de mate van verzet en de aanwezigheid van anti-Europese en/of eurokritische partijen een grote rol.

De eerste fase van verzet is die van “anti-Europees verzet”. Deze fase kan worden geperiodiseerd tussen 1948 en 1959. In deze periode was het de CPN die de boventoon voerde

in het debat tegen Europese integratie. De CPN was niet slechts een kritische partij, die voorzichtigheid probeerde te bewerkstelligen en waarschuwde voor Europese integratie, maar was een anti-Europese partij. Het verzet van de CPN was gestoeld op de communistische ideologie die de partij kenmerkte. De kritiek, alhoewel gericht tegen Europese integratie, was meer dan alleen dat. Het was voornamelijk een verzet tegen de groeiende macht van de kapitalistische VS en het, in de ogen van de CPN, fascistische West-Duitsland. Terwijl de steun voor het communisme in Nederland afnam, kreeg ook de CPN steeds minder invloed in het Nederlandse parlement.

De tweede fase van verzet is die van “gemengde kritiek en anti-Europees sentiment”. Deze fase liep van het toetreden van de PSP in de kamer in 1959 tot het verlaten van de Kamer van de CPN in 1986. Niet langer was het communistische ideologische verzet, wat in de rest van de Kamer op weinig wederhoor kon rekenen, de enige vorm van kritiek. De PSP bracht een nieuw geluid. De ideologische standpunten van de CPN werden na 1959 aangevuld door praktische bezwaren van de PSP en al snel volgden de christelijke partijen met hun kritische standpunten. Zowel de SGP als de RPF werden partners van de CPN en de PSP in hun strijd tegen de Europese integratie. Ook kwam er in deze fase al voorzichtige kritiek van personen binnen de pro-Europese partijen, maar deze kritiek kon nauwelijks als zodanig worden beschouwd.

De derde fase begint waar de enige anti-Europese partij op dat moment de Tweede Kamer verliet (1986) en duurt tot het toetreden in de kamer van de SP in 1994. Het was de fase van “de zachte of stille kritiek”. In deze periode was het kritische geluid steeds minder te horen in het parlement. De Tweede Kamerverkiezingen van 1986 hadden laten zien hoe zwak het verzet ervoor stond. De kritische partijen hadden slechts de beschikking over 8 zetels. Er was zeker nog kritiek op het Europese integratieproces, maar onder leiding van Leerling (RPF) en Van Dis (SGP) was het een stuk minder fel dan in de voorgaande perioden. De CD zorgde nog kort voor een fel geluid en vanuit de pro-Europese partijen was ook nog steeds lichte kritiek hoorbaar, maar op weg naar het Verdrag van Maastricht leek het verzet gebroken.

Niets was minder waar en de vierde fase, die van “herleefde kritiek”, van 1994 tot 2006, liet dat zien. In de voorgaande periode groeiden de pro-Europese partijen iets meer richting de kritische kant en na Maastricht zette die trend door. Tevens kwam er in 1994 weer een sterke eurokritische partij de Kamer binnen: de SP. De SP zorgde samen met de nasleep van het Verdrag van Maastricht voor een omslag en nam meteen het voortouw in het verzet. In korte tijd groeide de SP uit tot sterkste tegenstander van het Europese integratieproces.

Tijdens de verkiezingen van 2002 werden de zetels ten nadele van het pro-Europese kamp verdeeld. De SP groeide, maar vooral de eurorealistische LPF boekte een enorme winst. Met de winst van 26 zetels kwam de LPF tevens in de regering, waardoor het volledige pro-Europese karakter van de Nederlandse regering voor het eerst werd doorbroken.

In 2006 en het begin van de laatste fase leken alle uitersten in de Kamer vertegenwoordigd. De toetreding van de PVV (en eigenlijk al dat van Groep Wilders in 2005) zorgde wederom voor een sterke anti-Europese partij in de Kamer. Het anti-Europese kamp was dus vertegenwoordigd in de Kamer, maar ook de kritische partijen (SP en PvdD) en de gematigd kritische (christelijke partijen) waren aanwezig. Daarnaast bleken ook de van origine pro-Europese partijen steeds steviger in hun oordelen over Europa en nam het CDA zelfs het voortouw in de kritiek op de Europese naheffing.

6.2 Groten tegen de kleinen

Het debat over de steeds verdergaande Europese integratie was vooral een strijd van de kleinere partijen tegen de grote traditionele partijen. Dit was ook goed te zien aan het lage aantal zetels waar de kritische partijen over beschikten. Na de CPN in 1946 was er geen enkele eurokritische partij meer geweest die meer dan tien zetels wist te halen tot de SP tijdens de verkiezingen van 2006 een enorme sprong van 9 naar 25 zetels maakte. De LPF had als eurorealistische partij vier jaar ervoor wel 26 zetels weten te bemachtigen, maar het voortbestaan van die partij bleef zeer beperkt.

Volgens Meguid zijn er drie strategieën voor de grote traditionele partijen om de kleinere nichepartijen te bespelen/bestrijden. Het negeren van de standpunten, een tegenstandpunt innemen en het overnemen van standpunten. Ook de Nederlandse partijen hebben in de afgelopen zeventig jaar gebruik gemaakt van deze strategieën. In de eerste jaren werd er gekozen voor het negeren van de standpunten. Uiteraard, Europa was een thema, en werd als zodanig niet volledig genegeerd door de grote partijen, maar de argumenten van de CPN kregen weinig aandacht in het debat. Het was een zeer felle vlam, die tezamen met de teloorgang van het communisme in Europa, is uitgegaan.

Hoewel het negeren in deze beginperiode (eerste tien jaar) vrij eenvoudig was, groeide het verzet tegen Europese integratie in diversiteit. Andere kleinere partijen, zoals de christelijke partijen en de PSP brachten nieuwe argumenten in bij het debat over het Europese integratieproces. De vertwijfeling over het negeren dan wel erkennen van de standpunten van die kleine partijen was groot. De kleine partijen hadden een markt aangeboden, die ze de

zekerheid zou geven van een klein aantal zetels in de Kamer waarmee ze hun voortbestaan hadden bewerkstelligd. Voorzichtig kwamen er parlementariërs uit de grote partijen die het debat aanvulden. Meestal probeerden ze de kritiek te weerleggen of wezen ze op de vrede die er met de samenwerking bereikt was, maar sommige begonnen geheel in strijd met hun partijstandpunt met het uiten van de eigen kritiek. Deze situatie bleef tot aan het Verdrag van Maastricht bestaan. De gaten die de kritische partijen achterlieten met hun vertrek uit de Kamer werd aangevuld door andere kleine partijen zoals de RPF.

Pas na 1992 zijn de grote traditionele partijen begonnen met het overnemen van eurokritische partijstandpunten. Eerst ging dat nog voorzichtig, maar steeds vaker werd er kritiek geuit vanuit de van origine pro-Europese partijen. In de 21^e eeuw namen die partijen ook steeds duidelijkere standpunten in. Zoals de VVD in de kwestie van Griekenland, waarin ze keer op keer beloofde geen geld naar Griekenland te sturen tijdens de financiële crisis. Ook het CDA begon een duidelijk kritisch standpunt aan te nemen, en gaf zelfs de aanzet tijdens de kritiek op de naheffing. Het electorale succes van de eurokritische partijen was waarschijnlijk tevens aanleiding om een duidelijke houding aan te nemen. Voor sommige partijen (VVD en SP) betekende dat een minder pro-Europese houding terwijl voor anderen (PvdA, D66, GL) dat juist een pro-Europese koers bleef.

6.3 Verzet

De argumenten van verzet waren divers en niet geheel onverwacht vaak gebaseerd op de partijbeginselen. Voor de CPN was de communistische ideologie de drijvende kracht, voor de christelijke partijen bleken ook vaak de joods-christelijke waarden belangrijk en voor de PVV was de mogelijke toetreding van Turkije een omslagpunt om over te gaan tot kritiek.

Waar veel argumenten door de ontwikkeling van de Europese Unie hun waarde hebben verloren, blijken ook veel oude standpunten rede tot verzet in het huidige politieke debat. Daarvan zijn de soevereiniteit, gebrek aan democratische controle en financiële wanorde de meest prominenten. Ondanks dat de Europese Unie een enorme ontwikkeling heeft doorgemaakt in bijna zeventig jaar tijd, zijn deze argumenten nauwelijks veranderd.

Het verzet is stilaan blijven groeien, met een kleine dip in de periode na de invoering van de Europese Akte. Alhoewel de grote argumenten dus amper veranderden is het verzet wel degelijk veranderd. Veel daarvan is te danken aan de partijen die het voortouw namen in het verzet en de politici die dat verzet personifieerden. Na 1992 kwam met de electorale successen van de SP, LPF en PVV ook een breder gedragen verzet naar voren. De

ontevredenheid, die eigenlijk bij ieder verdrag naar voren kwam, maar bij het Verdrag van Maastricht een piek bereikte, heeft waarschijnlijk bijgedragen aan de electorale successen, maar ook voor de verandering van strategieën bij de traditionele partijen. Na 1992 werd de strategie van negeren echt verworpen en werd Europa één van de belangrijkste thema's. Het verzet tegen Europese integratie lijkt niet langer een verloren strijd nu het ook steeds vaker door de van origine pro-Europese partijen wordt gedragen. Verzet, hoe klein dan ook, is tegenwoordig in bijna elke partij aanwezig.

Primaire Bronnen

- Albeda, W., (ARP), Handelingen 1968-1969, 112.
- Baarveld-Schlaman, E.M.P., (PvdA), Handelingen I 1992-1993, 10-374.
Handelingen I 1992-1993, 10-375(6).
- Bakker, M., (CPN), Handelingen II 1961-1962, 1086-1087.
Handelingen II 1961-1962, 1088.
Handelingen II 1967-1968, 2261.
Handelingen II 1968-1969, 1836.
Handelingen II 1971-1972 1346.
Handelingen II 1973-1974 3521.
Handelingen II 1975-1976, 5408.
Handelingen II 1975-1976, 117.
Handelingen II 1978-1979, 2835-2836.
- Barendregt, H.G., (SGP), Handelingen I 1992-1993, 10-380.
Handelingen I 1992-1993, 10-381(2).
- Beaufort, L.J.C., (KVP), Handelingen I 1950-1951, 621.
- Beckers-de Bruijn, M.B.C., (PPR), Handelingen II 1986-1987, 23-1264.
- Berg, E.L., (PvdA), Handelingen 1967-1968, 359.
Handelingen II 1967-1968, 2258.
- Berg, J.T. van den, (SGP), Handelingen II 1988-1989, 90-6709.
Handelingen II 1991-1992, 46-2988.
Handelingen II 1993-1994, 83-5685.
- Biesheuvel, B.W., (ARP), Handelingen II 1958-1959, 395.
Handelingen II 1961-1962, 1100.
- Biewenga, A.W., (ARP), Handelingen I 1946-1947, 903.
Handelingen I 1946-1947, 904.
- Boer, W.Th. de, (GL), Handelingen I 1992-1993, 10-369.
Handelingen I 1992-1993, 10-372.
- Boetes, O.M., (PSP), Handelingen I 1968-1969, 699.
- Boetzelaer van Oosterhout, C.G.W.H. van, (partijloos), Bijlage A, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, 600 III, 10.
- Bolkenstein, F., (VVD), Handelingen II 1993-1994, 14-954.
- Bommel, H. van, (SP), Handelingen II 2002-2003, 9-475.
Handelingen II 2002-2003, 12-580(1)
Handelingen II 2003-2004, 9-438.

	Handelingen II 2003-2004, 87-5566(7). Handelingen II 2004-2005, 86-5142. Handelingen II 2006-2007, 86-4736(7). Handelingen II 2009-2010, 31-2909. Handelingen II 2009-2010, 56-5056.
Bontes, L., (Bontes/Van Klaveren),	Handelingen II 2013-2014, 18-3-17. Handelingen II 2014-2015, 24-6-4.
Bos, B.R.A. van den, (D66),	Handelingen I 1992-1993, 10-361.
Brinkman, H., (Brinkman),	Handelingen II 2011-2012, 101-5-56.
Broeke, J.H ten, (VVD),	Handelingen II 2006-2007, 86-4742.
Brouwer, I., (GL),	Handelingen II 1993-1994, 19-1368.
Bruins Slot, J.A.H.J.S., (ARP),	Handelingen II 1951-1952, 182.
Dijck, A.P.C. van, (PVV),	Handelingen II 2010-2011, 96-2-13. Handelingen II 2012-2013, 34-2-4. Handelingen II 2014-2015, 53-3-6.
Dijk, F.G. van, (VVD),	Handelingen II 1961-1962, 1070-1071. Handelingen II 1961-1962, 1072.
Dijkhoff, K.H.D.M., (VVD),	Handelingen II 2010-2011, 96-2-17.
Dis, C.N. van, (SGP),	Handelingen II 1967-1968, 1130.
Dis jr., C.N. van, (SGP),	Handelingen II 1986-1987, 34-1897. Handelingen II 1992-1993, 17-1197.
Gaay Fortman, B. de, (PPR),	Handelingen I 1986-1987, 490.
Gerbrandy, P.S., (ARP)	Handelingen II 1951-1952, 191-192.
Geugjes, C., (CPN),	Handelingen I 1953-1954, 128. Handelingen I 1953-1954, 129.
Glasz, J.R., (CDA),	Handelingen I 1995-1996, 31-1526.
Gortzak, H., (CPN),	Handelingen II 1949-1950, 636. Handelingen II 1949-1950, 636.
Groot, S. de, (CPN),	Handelingen II 1951-1952, 180. Handelingen II 1951-1952, 181-182. Handelingen II 1957-1958, 628.

Gualthérie van Weezel, J.S.L., (CDA),	Handelingen II 1984-1985, 3759.
Hellema, H.J., (ARP),	Handelingen II 1957-1958, 46. Handelingen I 1957-1958, 50
Herben, M., (LPF),	Handelingen II 2003-2004, 87-5565. Handelingen II 2004-2005, 85-5142.
Hoekstra, H.J., (CPN),	Handelingen II 1971-1972, 4282. Handelingen II 1971-1972, 4283. Handelingen II 1975-1976, 995-996. Handelingen II 1976-1977, 851. Handelingen II 1976-1977, 852.
Hoekzema, W.K., (VVD),	Handelingen I 2003-2004, 5-218. Handelingen I 2006-2007, 22-685.
Hoogcarspel, J., (CPN),	Handelingen II 1949-1950, 1764.
Hoogervorst, J.F., (VVD),	Handelingen II 1995-1996, 38-3032.
Iersel, J.P. van, (CDA),	Handelingen II 1987-1988, 31-1616.
IJmkers, C.A., (CPN),	Handelingen 1975-1976, 883. Handelingen I 1986-1987, 481.
Janmaat, J.G.H., (CD),	Handelingen II 1990-1991, 83-4617. Handelingen II 1989-1990, 61-3452.
Jagt, J. van der, (GPV),	Handelingen I 1986-1987, 483.
Jansen, J.L.A., (PPR),	Handelingen II 1978-1979, 2840.
Kolff, G., (CHU),	Handelingen I 1950-1951, 612.
Kremer, W., (CPN),	Handelingen II 1970-1971, 1466-1467.
Kropman, G.C.J.D., (KVP),	Handelingen I 1961-1962, 96.
Korthals, H.A., (VVD),	Handelingen II 1954-1955, 793.
Lankhorst, P.A., (PPR),	Handelingen II 1988-1989, 90-6712.
Leerling, M., (RPF),	Handelingen II 1985-1986, 2163. Handelingen II 1986-1987, 23-1257. Handelingen II 1986-1987, 94-4855. Handelingen II 1986-1987, 94-4854. Handelingen II 1988-1989, 90-6738. Handelingen II 1989-1990, 61-3445. Handelingen II 1989-1990, 85-4823.

- Handelingen II 1989-1990, 77-4252.
 Handelingen II 1992-1993, 17-1174.
 Handelingen II 1993-1994, 39-3073.
 Handelingen II 1993-1994, 39-3074.
- Linden, P.R.H.M. van der, (CDA), Handelingen II 1992-1993, 17-1204.
- ‘Maastricht Treaty’: <http://www.britannica.com/event/Maastricht-Treaty> (14-07-2015).
- Maij-Weggen, J.R.H., (CDA), Handelingen II 1999-2000, 6-286.
- Marijnissen, J.G.Ch.A., (SP), Handelingen II 1993-1994, 83-5689.
 Handelingen II 1996-1997, 94-6534.
 Handelingen II 1999-2000, 6-314.
 Handelingen II 2001-2002, 26-1879.
- Mei, D.F. van der, (CHU), Handelingen II 1961-1962, 1078.
- Meijer, E.Th.M., (EP/SP), Handelingen II 2002-2003. 9-478.
- Middelkoop, E. van, (GPV), Handelingen II 1990-1991, 38-2468.
 Handelingen II 1992-1993 17-1182.
 Handelingen II 1996-1997, 94-6522.
 Handelingen II 1997-1998, 89-6046.
- Nederhorst, G.M., (PvdA), Handelingen II 1952-1953, 3144.
 Handelingen II 1960-1961, 3433.
- Ommeren-Averink, H.J. van, (CPN), Handelingen I 1957-1958, 74-75.
 Handelingen I 1957-1958, 75.
 Handelingen I 1961-1962, 531.
 Handelingen I 1967-1968, 98.
- Omtzigt, P.H., (CDA), Handelingen II 2014-2015, 24-6-1.
- Ouwehand, E., (PvdD), Handelingen II 2007-2008, 91-6489.
- Palm, F.A., (LPF), Handelingen II 2002-2003, 9-463.
 Handelingen II 2002-2003, 12-589.
- Pechtold, A., (D66), Handelingen II 2010-2011, 101-2-3.
- Pelt, M. van, (PSP), Handelingen I 1967-1968, 113.
- ‘Political Resolution of the Hague Congress (7-10 May 1948)’:
http://www.cvce.eu/obj/political_resolution_of_the_hague_congress_7_10_may_1948-en-15869906-97dd-4c54-ad85-a19f2115728b.html (20-03-2015).

Publikatieblad van de Europese Gemeenschappen C 191 van 29 juli 1992

Reijers, J., (CHU),	Handelingen I 1946-1947, 897.
Rijkevorsel, K.T.M. van, (KVP),	Handelingen II 1957-1958, 160.
Roon, R. de, (PVV),	Handelingen II 2006-2007, 86-4750. Handelingen II 2007-2008, 91-6486. Handelingen II 2009-2010, 56-5073.
Rossum, H. van, (SGP),	Handelingen II 1975-1976, 5413.
Santen, J. van, (CPN),	Handelingen I 1946-1947, 901. Handelingen I 1946-1947, 900. Handelingen I 1951-1952, 21. Handelingen I 1951-1952, 22.
Sassen, E.M.J.A., (KVP),	Handelingen I 1957-1958, 61.
Schmal, J.J.R., (CHU),	Handelingen II 1954-1955, 783.
Schouw, A.G., (D66),	Handelingen II 2011-2012, 86-6-31.
Schutte, G.J., (GPV),	Handelingen II 1986-1987, 94-4857. Handelingen II 1988-1989, 90-6741(2).
Schuurman, R., (RPF),	Handelingen I 1992-1993, 10-387.
Segers, G.J.M., (CU),	Handelingen II 2012-2013, 25-6-29.
Spek, A.G. van der, (PSP),	Handelingen II 1971-1972, 4263 Handelingen II 1975-1976, 5410. Handelingen II 1975-1976, 5411.
Serrarens, P.J.S., (KVP),	Handelingen II 1949-1950, 623.
Staaij, C.G. van der, (SGP),	Handelingen II 2002-2003, 81-4656.
Stoel, M. van der, (PvdA),	Handelingen II 1967, 164.
Stokvis, B.J., (CPN),	Handelingen II 1951-1952, 192-193.
Thieme, M.L., (PvdD),	Handelingen II 2010-2011, 101-2-11.
Tilanus, A.D.W., (CHU),	Handelingen 1968-1969, 259.
Timmermans, F.C.G.M., (PvdA),	Handelingen II 2001-2002, 26-1862.
Traa, M. van, (PvdA),	Handelingen II 1988-1989, 90-6707.

- Uyl, J. den, (PvdA), Handelingen II 1971-1972, 193.
- Veling, K., (CU), Handelingen I 2001-2002, 14-679.
- Verbrugh, A.J., (GPV), Handelingen II 1975-1976, 1066
- Verhagen, M.J.M., (CDA), Handelingen II 2001-2002, 26-1872.
- Vixseboxse, G., (CHU), Handelingen I 1951-1952, 23.
Handelingen I 1957-1958, 54.
- Vlies, B.J. van der, (SGP), Handelingen II 2004-2005, 86-5151.
- Vos, H., (PvdA), Handelingen I 1961-1962, 3051.
- Waltmans, H.J.G., (PPR), Handelingen II 1975-1976, 5422.
- Waterschoot, C.Th.A. van, (PPR), Handelingen I 1979-1980, 926.
- Wiebenga, H., (PSP), Handelingen 1967-1968, 2265.
- Wilders, G., (Groep Wilders/PVV), Handelingen II 2004-2005, 86-5139.
Handelingen II 2004-2005, 86-5141.
Handelingen II 2006-2007, 28-1825.
- ‘Winston Churchill, speech delivered at the University of Zurich, 19 september 1946’:
http://www.coe.int/t/dgal/dit/ilcd/Archives/selection/Churchill/ZurichSpeech_en.asp
(10-03-2015).
- ‘Zetelverdeling Eerste Kamer 1946-heden’:
http://www.parlement.com/id/vgg0mm8wfp83/zetelverdeling_eerste_kamer_1946_heden
(20-08-2015).
- ‘Zetelverdeling Tweede Kamer 1946-heden’:
http://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx6/zetelverdeling_tweede_kamer_1946_heden
(20-08-2015).
- Zwerver, J.H., (GL), Handelingen I 1998-1999, 14-393.

Literatuurlijst

Atger, Anaïs Faure, 'The abolition of Internal Border Checks in an Enlarged Schengen Area: Freedom of movement or a web of scattered security checks?' *CEPS Challenge Paper 8/20* (Maart 2008).

Baun, Michael J., 'The Maastricht Treaty as High Politics: Germany, France, and European Integration', *Political Science Quarterly* 110/4 (1995-1996).

Bos, Bob R.A. van den, *Mirakel en Debacle. De Nederlandse besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht*. Diss. Universiteit Leiden, 2008.

Brouwer, Jan Willem en Johan van Merriënboer, *P.J.S. de Jong. Een biografie van buitengaats naar Binnenhof* (Amsterdam, 2011).

Busch, Klaus en Wilhelm Knelangen, 'German Euroscepticism', in: Robert Harmsen en Menno Spiering (eds.), *Euroscepticism. Party Politics, National Identity and European Integration* (2004).

Chaloner, Justin, Andrew Evans en Mark Pragnell, 'NExit. Assessing the economic impact of the Netherlands leaving the European Union', *Capital Economics* (6 februari 2014).

Crespy, Amandine and Nicolas Verschuere, 'From Euroscepticism to Resistance to European Integration: An Interdisciplinary Perspective', *Perspectives on European Politics and Society*, 10/3 (2009).

Dixon, Anne M. 'The European Recovery Programme. From Harvard to Paris to Washington: Making Marshall's Plan A Reality':
<http://marshallfoundation.org/marshall/the-marshall-plan/foreign-assistance-act-1948/the-european-recovery-program/> (25-08-2015).

Down, Ian and Carole J. Wilson, 'From 'Permissive Consensus' to 'Constraining Dissensus': A Polarizing Union?', *Acta Politica* 43 (2008).

Faucompret, Eric en Jozef Konings, *Turkish Accession to the EU. Satisfying the Copenhagen criteria* (New York 2008).

Gabel, Matthew J., 'Enlargement and post-Maastricht reforms':
<http://www.britannica.com/topic/European-Union/Enlargement-and-post-Maastricht-reforms> (27-07-2015).

Gabel, Matthew J., 'European Community (EC)':
<http://www.britannica.com/topic/European-Community-European-economic-association> (25-08-2015).

Hainsworth, Paul, Carolyn O'Brien en Paul Mitchell, 'Defending the Nation: The Politics of Euroscepticism on the French Right', in: Robert Harmsen en Menno Spiering (eds.), *Euroscepticism. Party Politics, National Identity and European Integration* (2004).

Harryvan, Anjo G. en Jan van der Harst, *Verloren Consensus, Europa in het Nederlandse Parlementair-politieke debat* (2013).

Helm, Toby 'The European Union's proposed Constitution: Year in Review 2005': <http://www.britannica.com/topic/European-Unions-Proposed-Constitution-The-1453786> (28-7-2015).

Hollander, Jieskje 'The Dutch Intellectual Debate on European Integration (1948-present). On Teachings and Life', *Journal of European Integration History* 17 (2011).

Hooghe, Liesbet en Gary Marks, 'A postfunctionalist Theory of European Integration: From Permissive Consensus to Constraining Dissensus', *British Journal of Political Science* 39/1 (2009).

'Juncker Pleit voor Europees leger' in: <http://www.nu.nl/politiek/4006470/juncker-pleit-europees-leger.html> (21-09-2015).

Katz, Richard S., 'Euroscepticism in Parliament: A Comparative Analysis of the European and National Parliaments', in: Aleks Szczerbiak en Paul Taggart (eds.), *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism* (2008).

Lanting, Bert 'Zwarte Maandag, zeperd uit de koker van Delors': <http://www.volkskrant.nl/archief/zwarte-maandag-zeperd-uit-de-koker-van-delors~a918111/> (08-09-2015).

Lubbers, Marcel, 'Over het 'nee' tegen de Europese Grondwet. Een studie naar het belang van verschillende verklaringen', *Sociologie* 3 (2007).

Meguid, Bonnie M., 'Competition between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success', *The American Political Science Review* 99/3 (Augustus 2005).

Menon, Anand, Anthony Forster en William Wallace, 'A Common European Defence?' *Survival* 34/3 (1992).

Meurs, Wim van, Robin de Bruin, Carla Hoetink, Karin van Leeuwen, Carlos Reijnen en Liesbeth van de Grift, *Europa in alle staten. Zestig jaar geschiedenis van Europese integratie* (Nijmegen 2013).

Notenboom, Harry, *Opbouw en afbraak van het stelsel van Eigen Middelen van de Europese Unie* (Venlo, 2009).

Nugent, Neill *The Government and Politics of the European Union* (2006).

Pechtold, Alexander en Sophie in 't Veld, 'Opiniestuk Alexander Pechtold en Sophie in 't Veld over Europa:' <https://d66.nl/opiniestuk-alexander-pechtold-en-sophie-t-veld-europa/> (29-04-2015).

'Referendum over EU-grondwet in Nederland':
http://www.europa-nu.nl/id/vgvqpnqs5qbn/referendum_over_eu_grondwet_in_nederland?start_tab0=60 (20-03-2015).

Ruane, Kevin, 'Agonizing Reappraisals: Anthony Eden, John Foster Dulles and the crisis of European Defence, 1953-54' *Diplomacy & Statecraft* 13/4 (December 2002).

'Schengen Agreement': <http://www.britannica.com/topic/Schengen-Agreement> (14-07-2015).

Scobie, H.M., *Enlargement of the EU and The Treaty of Nice* (Groot-Britanie 2002).

Spiering, Menno, 'British Euroscepticism', in: Robert Harmsen en Menno Spiering (eds.), *Euroscepticism. Party Politics, National Identity and European Integration* (2004).

Taggart, Paul en Aleks Szczerbiak, 'Coming in from the Cold? Euroscepticism, Government Participation and Party Positions on Europe', *Journal of Common Market Studies* 51/1 (2013).

Wilders, Geert, 'Onafhankelijkheidsverklaring':
<http://www.pvv.nl/index.php/component/content/article.html?id=684:onafhankelijkheidsverklaring> (29-04-2015).

Wit, Kurt de, 'Hoger onderwijs en Europese integratie' *Tijdschrift voor sociologie* 22/2 (2001) 164; Herkert, Keith, Lindsay Lowen, Will McKinnell, Tiffany Rose, *Treaty of Maastricht* (2009).

Woodcock, G., 'Pierre-Joseph Proudhon':
<http://www.britannica.com/biography/Pierre-Joseph-Proudhon> (21-09-2015).